दत्त
22 - ६८

No. 22 घ

Title सरल [illegible] "सि

Author राम [illegible]

Extent ६८ [illegible] Age

Subject [illegible]

~~[illegible]~~

सिद्धांतचन्द्रिका सारस्वतटीका

~~सुबोधि उत्तरार्धे~~

२२

७८ पत्राणि

३५
४३

७८

सा
चं
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः सरस्वत्यै ॐ नमस्कृत्य महेशानं मंदबुद्ध्यनुरोधतः वाणीशाणी
नसूत्राणां कुर्वे सिद्धांतचंद्रिकाम् ॐ श्रीगुरवे नमः अइउऋऌसमानाः अनेन क्रमेणैते व
र्णा ज्ञेयाः तेषु समानसंज्ञाः स्युः नैतेषु मध्येषु संधिरनुसंधेयो विवक्षितत्वात् विवक्षितस्तु संधिर्भ
वतीति नियमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सजातीयाः परस्परं
सवर्णा भण्यंते अल्पवर्णाश्च एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः प्लुतः व्यंजनं चार्धमात्र
कम् एऐओऔ संध्यक्षराणि उभये स्वराः अकारादय एकारादयश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः स्वरा
उच्यंते अवर्णो नामिनः अवर्णवर्ज्जाः स्वरा नामिन उच्यंते हयवरल ञमङणनम झढधघभज
बगडद खफछठ थचटतकप शषस आद्यंताभ्याम् आद्यंतौ वर्णौ मध्यगानामाभ्यां सहिता
नां संज्ञाः स्युः अच हश जबचप एवमन्येपि कार्याः येन कार्ये विधानमुच्चार्यमाणो वर्ण
स्तेन तत्को भवति एषामंत्यसंज्ञानामंत्यलोपः अकारादर्शनं लोपः वर्णविनाशो लोपश्च प्रयोगादर्श
नं च स्वराऽनंतरा हसाः संयोगः कुचुटुतुपवर्गाः उकारोत्र पंचवर्णपरिग्रहार्थः अएओना
मिनो गुणः अएओ एते गुणसंज्ञकाः स्युश्च नामिनः स्थाने भवंति आऐऔवृद्धिः आऐऔ एते
वृद्धिसंज्ञकाः अंत्यस्वरादिष्टिः अंत्योपधा स्वरूपदादिवर्णो टिसंज्ञको भवति अंत्यात्पूर्व उपधा
अंत्याद्वर्णान्मात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति ह्रस्वो लघुः विसर्गानुस्वारसंयोगपरो

गुरुः दीर्घश्च मुखनासिकावचनोनुनासिकः विभक्त्यंतंपदम् तपरः स्वसमानकालस्य वर्णस्य सं
ज्ञा इतिसंज्ञाप्रकरणम् श्रीगणेशायनमः इयं स्वरे इवर्णोयत्वमाप्यते स्वरेपरे दध्यत्र दध्यत्र
स्वरात्परोरेफहकारवर्जितोहसोहसेपरेवसानेवावाद्विर्भवति क्रमेणवाः क्रमास्तंक्रमेणचैव
वाभवंति वर्गाणांवर्गेणसवर्णाः स्वरहीनंपरेणसंयोज्यम् अग्निहृंवद्धिंनमंतरंगे दध्यात्र ज
वायवलोवाद्विर्वाच्यः दध्यात्र दध्ध्यात्र दध्यात्र इत्यादि स्वरपूर्वाद्रेफात्हकाराच्चपरो
यपोवाद्विर्भवति गौर्य्यत्र गौर्यत्र नह्यस्ति नह्यस्ति अवस्थितविभाषयाशस्यछस्यापिद्वित्वम्
पार्थिवम्बर्षाणिस्मारि उवम् स्वरे मद्ध्वत्र मध्वत्र मद्ध्वत्र मधत्र स्वरेवर्णात्पदेस्वरोनवादन्त्यवर्तेलोपम्
ऋरम् स्वरे पित्रर्थः लृलम् स्वरे लृवर्णंपः एअय् स्वरे नयनम् ओअव् स्वरे भवनम् गोरवादपदांते
स्वरे इति किंत्वावाग्रेनयोर्वैकल्प्यो गवाग्रम् गोग्रम् गोऽग्रम् इंद्रादौच इंद्रेनित्यः पदांते गोर
त्वंनित्यम् गवेंद्रः गवाक्षः ऐआय् स्वरे नायकः औआव् स्वरे पावकः क्वचित्स्वरवयकारः गव्यू
तिः कोशद्वयम् अन्यत्र गोयूतिः तयोर्जयोर्णकारादौ अमन्ततेयेपापमजेयेमनः कण्ठ्यत्वदेशे
कपार्थेप्रसारितेकण्ठ्यम् केयमन्यत अत्रादेशेद्विःप्रणादावचनकल्पः अत्रोद्विर्णोसेना श्रोढः यो
ढिः स्वैरम् स्वैरी स्वैरिणी घोलोपश्चापदांते पदांतेस्थितानांमयादीनांयकारवकारयोर्लोप
श्चवाभवति नद्यागताः नद्यागताः पटइह पटविह तस्माइदम् तस्मायिदम् ताइह ताविह लो

सा
वं २
2

पशिप्रभृतेर्नसंधिः लोपेनभवति स्याद्वेरितिनिर्देशात् शामोदरः एनाद्यः परोऽन्तः परोन्तस्थितादेका
रादोकारादपरस्याकारस्यलोपोभवति नेत्यपरोत्र गोवो गोऽग्रजिनम् गवाग्रजिनम् गोजिनम्
सवर्णेदीर्घः सह समानस्यसवर्णेपरेसहदीर्घोभवति अहाय दैत्यारिः दधीदं श्रीशः भानूदयः
होतॄकारः ऋतिसवर्णेऋवा होतृकारः होत्कारः लृतिसवर्णेलृवा होतॢकारः होत्कारः
सामान्यशास्त्रतोनूनं विशेषोबलवान्भवेत् परेणपूर्वबाधोवाप्रायशोदृश्यतामिह हलादेशेषा
देटेर्लोपोवक्तव्यः हलीषा लांगलीषा मनीषा शकंधुः कर्कंधुः कुलटापतितिसारंगः प
शुपतिगणेः सारंगोमृगः सीमंतः केशविन्यासे सीमान्तोन्यः ओत्वोष्ठयोः समासेवा स्थूलोतुः ओ
ओष्ठे अवर्णादोकारेऔकारेचपरेसहऔकारोभवति स्थूलोतुः बिम्बोष्ठः बिंबौष्ठः समासेकिम्
तवोष्ठः परोदादौधातौ अवर्णान्तोपसर्गस्यलोपः प्रेजति उपोजति परोदादौनामधातौवा उपो
उकीयति उपौकीयति प्रोघीयति प्रौघीयति पर्यायमात्रेण उपैति उपैधते प्रस्यैषैष्ययोर्न प्रेषः
प्रेष्यः प्रस्यकिम् प्रैषः एवेनवधारणे प्रेव अवधारणेतुप्रैव इए अवर्णादिवर्णेपरेसह
एकारोभवति ममेदम् उओ अवर्णादुवर्णेपरेसहओकारोभवति गंगोदकम् एऐ अवर्णादेका
रैकारेचपरेसहऐकारोभवति तवैषा तवैश्वर्यम् ऋअर् अवर्णादृवर्णेपरेसहअर्भवति हमास
दस्यनमस्यलोपोवासवर्णेकसे तवर्द्धिः तवर्षिः तवॠ अवर्णोनाद्युपसर्गादृकारादौधातावार् २

उपार्छ[ति] प्रार्छ[ति] अवर्णाद्दते परे तृतीयासमासे सुखार्तः शीतार्तः तृतीयासमासे किम् परम
र्तः प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे प्रार्णम् वत्सतरार्णम् कम्बलार्णम् वसनार्णम्
दशार्णम् ऋणार्णम् ऋकारादौ नामधातौ वा प्रार्षभीयति प्रर्षभीयति लृ ल् अवर्णान्त लृ वर्णे प
रे सह अल् भवति तव ऌकारः तवल्कारः तव ऌकारः तवल्कारः ऌकारादौ नामधातौ वा ल् प्राल्का
रीयति अवर्णस्य पोह्निर्वा प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति प्राल्कारीयति इति स्वरसंधिः २ नामी
प्रदन्तो मीशादः संधिं न याति अमी अश्वा इत्याः द्विहित्ते ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च यद्द्विहित्ते
वर्तमानः संधिं न याति अग्नी अत्र पटू अत्र माले अत्र पचेते इमौ ओ निपातः स्वरे निपातः संधिं न
याति अ अपेहि इ इन्द्रं पश्य उ उत्तिष्ठ आ एवं मन्यसे ओदन्तो निपातश्च अहो ईशाः आहो आगताः
ओदन्तो यथा विनो विष्णो इति विष्णविति ऋणाम् असवर्णे स्वरे समासे पदान्ते वा ह्रस्वः वकि अत्र व
क्र्यत्र वधू अत्र मधुपनत् मधेनत् कर्त्रिदम् कर्तृइदम् पदान्ते किम् गोर्यो ह्रस्वविधानसा
मर्थ्यात्र संधिः समासे तद्ध्यर्थम् पदान्तानां समानानामृति लृति वा ह्रस्वः ब्रह्मऋषिः ब्रह्म
र्षिः देवऋषिः देवर्षिः वधूऋकारः वध्वृकारः होतृऋकारः होत्रृकारः होतॢकारः पदान्ता
नां किम् प्रार्छति नपाङ्क्ञोर्येवास्वरे किमु उक्तम् किमुक्तम् ङ्णनां ह्रस्वान्नेदेः स्वतः ङ्णान्ते
वा पन्ने पदानां तस्य देवो स्वतः स्वनः संधिं न याति परिदेवत्ररात्रि यथा परिदेवत्र २ यथा यथा

सा
वं
२
3

ईईशयोगे ईद्दयोः स्मृतोवा ईश्वरब्रह्मापन ईईशा ईयीश समम्मर्यैईनेसंपिंध्याति वानरमीश्वा
ले पयोईदम् पयीपयः ईतोवा जनः उईतिविति शब्लुनवदितो देवदत्तेति गुरोरनन्तोनंस्मस्यापि
वापयांयेणास्तनः दे२वदत्त देवद२त्त देवदत्त२ गुरोः किम् वकाराद्दकारस्यमाभूत् प्रन्नतः कि
मह्रस्मः इतिवृत्तविभावः २ चपाश्चवेनवाः परेतेवर्तमानाश्चपाजनवाभवंति श्चेवपरेषश्चय गाम्यपा॰
ताम यज्ञम वाङ्मधुरा वाग्मधुरा जमेजमावा परेतेवर्तमानाश्चपाजमेजमावाभवंति प्रत्य
येजमेनित्यंजवस्यापि तन्मयम् चिन्मयम् चपाश्चुः शः चपाउत्तरस्यशकारस्यछोवाभवति
प्रचेपदे वाकश्शूरः वाकछूरः प्रचेकिम् वाकस्नातीति होऊभाः चपाउत्तरस्यहकारस्यकभावा
भवंति यद्दर्गगाश्चपस्तुहतपेश्नतयोभवति तद्धविः तड्हविः वाग्घविः वाग्हविः अज्भावः अज्हावः
अजलो अज्हलो षड्ढलानि षड्हलानि स्तोश्चुभिश्चुः स्तोस्सकारतवर्गयोः शकारचवर्गा
भ्यांयोगेशकारचवर्गौभवतः संर्ध्यास्मान्पयधाकममितिवाच्यम् कश्चरतिकश्शूरः तच्छिवम्
तच्छादयति तज्ञानम् शकारादुत्तरस्यतवर्गस्यचुत्वंनभवति प्रश्नः विश्नः ष्टुभिष्टुः सकारतवर्गा
योः षकारटवर्गाभ्यांयोगेषकारटवर्गौभवतः कष्टः तट्टीकते तषि षकारेपरेतवर्गस्य
टुत्वंनभवति भवान्षष्ठः टोरंत्यात्परांते परेतात्टुवर्गात्परस्यस्तोः ष्टुत्वंनभवति षट्तवः षट्
वः षट्सीदति नवतीनगर्यैव षण्णवतिः षण्णगर्यः सुपिन लिट्सु लिट्सु नैलिलः नवर्गस्य २

लकारे परे लकारो भवति तल्लुनाति भवांल्लिखति अनुनासिकाननुनासिकत्वेन यवला द्वि
धा तत्र नकारस्यानुनासिको लकारः उदः स्थास्तंभोः सलोपः उत्थानम् उत्तंभनम् नः सक्का
ते नांतस्य पदस्यावपरे छते स गागमो भवति रांश्चित्रम् भवानतनोति भवांस्तनोति चवेप
रे किम् सन्त्सरुः तत्र शाम्नः प्रशान्तनोति शे च वा नांतस्य पदस्य शे परे वा च गागमो भवति
भवाञ्छूरः भवा[illegible]रः भवाञ्शूरः भवान्शूरः ङ्णुनस्वाद्द्विः स्वरे ङकारणकारनकारा ह्रस्वा
त्परा द्विर्भवंति स्वरे परे पदांते प्रत्यङ्ङिदम् सुगण्णिह राजन्निह छः ह्रस्वात्परश्छकारो द्विर्भवति
स्वरे चपाङ्माङाम् आङ्माङोः छे परे च वा भवति तवच्छत्रम् दीर्घात् ह्रीच्छति पदांताद्वा दी
र्घात्पदांताद्वा लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया आङ्माङ्भ्यां नित्यम् आच्छादयति माच्छिदत् पुंसो वपरे
त्वपे संयोगांतस्य लोपो न पुंस्कोकिलः पुंस्चरः अवपरे किम् पुंक्षीरम् त्वपे किम् पुंदासः ख्या
यान्तो वा पुंस्ख्यानम् पुंख्यानम् मोनुस्वारः मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे पदांते तं हसति
पदं व्यथा नश्चापदांते झसे नस्य मस्य चापदांते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे परे हकारे वर्ज्य
शांसि पुंसु हन्ति हि यमां यपे स्य अनुस्वारस्य यमा भवंति यपे परे अपदस्य सवर्णः पांनः धृ
किनः ग्रंथिनः कंडिनः वा पदांते पदांते वर्तमानस्यानुस्वारस्य जमा वा भवंति अपदस्य सव
र्णः त्वं करोषि त्वङ्करोषि तं तनोति तन्तनोति सय्यंता संवत्सरः संयंता संयल्लोकम्

यल्लोकम् किंवं ते यान्तीयोपदेशे मकारस्य मएव स्यात् सम्राट् यवलमनपरे हकारे मस्य यवल
मनावा किँय्ह्यः किं ह्यः किँव्ह्वलयति किं ह्वलयति किँल्ह्लादयति किं ह्लादयति किम्ह्मलय
ति किं ह्मलयति किन्ह्नुते किं ह्नुते शसे च परस्य द्वितीयो वा वत्त्सरः वत्सरः अप्प्सराः अप्सराः न
परे ते तत्साधुः ङकटुक्वर्जितस्य विभक्तौ न भवन्ति ड्नात्सस्य वा षट् षट्त्संतः षट्सन्तः सन्त्सः
सन्सः शसे ङ्णोः कुक्टुकौ वा प्राङ्क्षष्ठः प्राङ् षष्ठः प्राङ्ख्षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः सुगणट्षष्ठः सुगण
षष्ठः पकारे परे नकारस्य त्वा सो विसर्गः सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवति यथा तो
रसे परे ते च ङ्घोः ङ्कपौ वा कवर्गपवर्गसंबन्धिनि खपपरे विसर्जनीयस्य ङ्कपौ वा भवतः
नॄः पाहि नॄँ पाहि नॄन् पाहि इति [illegible] विसर्जनीयस्य सः खसे परे कस्तनोति शासपरे खसे
विसर्जनीयस्य विसर्ग एव कः त्सरुः कः ष्मातावनोचनः लोभण्डः शसे वा स्तोः ग्रीभिः ग्रः क
पशाखः कष्षष्ठः कः ष्ठूरः कः षष्ठः कः साधुः कस्साधुः खपरे शसे विसर्गलोपो वा हरिस्फुर
ति हरिः स्फुरति हरिस्फुरति ङ्घोः कयोर्वा कः करोति कः पचति वाचस्पत्यादयो निपात्यन्ते
वाचस्पतिः बृहस्पतिः तस्करः कौतस्कुतः कानकान कास्कान् भास्करः पयस्पात्रम् यशस्क
ल्पम् यशस्कम् यशस्काम्यति सर्पिष्पाशम् सर्पिष्कल्पम् सर्पिष्कम् सर्पिष्काम्यति नमस्करोति
निष्प्रत्यूहम् आविष्कृतम् तिरस्कर्ता हिक्करोति हिः करोति एवं चिक्करोति चतुष्करोति वतन्क ॥

पालम् सर्पिष्करोति सर्पिः करोति यजुष्करोति यजुः करोति सर्पिष्कुण्डिका सर्पिः कुण्डिका अ
यस्कारः अयस्कुम्भः अयस्पात्रम् अयस्महिलाकशा अयस्कुशा अयस्कर्णी अयस्पदम् शिर
स्पदम् आकृतिगणोयम् रो रात्रिषु अह्नो विसर्गस्य पदांते रो भवति न तु रात्र्यादिषु अहर्गणः रा
त्र्यादिषु तु अहोरात्रम् अहोरथंतरम् पदांते अहोभ्याम् अतोत्वः अकारात्परस्य विसर्गस्य उकारो
भवति अतिपरतः कोर्थः हवे अकारात्परस्य विसर्गस्य उकारो भवति हवे परे देवोयाति मनोर
थः "अदवे लोपश्च" अवर्णात्परस्य विसर्गस्य लोपश्च भवति अवे परे देवा अत्र देवा अत्र वाता
यांति वाता वांति देवा इह स्वरे यत्वं वा देवायिह भोस् भोस् भगोस् अघोस् इत्येतेषां विसर्गस्य
लोपश्च भवत्यवे परे भो इहे भगो नमस्ते अघो याहि स्वरे यत्वं वा भोयिह भोयेहि भगोइह भगोयि
अहोअपगच्छ अहोयपगच्छ
ह नामिनो रः नामिनः परस्य विसर्गस्य रेफो भवत्यवे परे अग्निरत्र पटुर्वक्ता विसर्गस्य रेफश्चकृति
कस्य लपे वा रेफः गीर्पतिः गीः पतिः गीᳲपतिः धूर्पतिः धूः पतिः धूᳲपतिः अहरादीनां पत्या
दिषु वा रेफः अहर्पतिः अहः पतिः अहᳲपतिः रः रेफप्रकृतिकस्य विसर्गस्य रेफो भवत्यवेप
रे प्रातरत्र अंतर्गतः रिलोपो दीर्घश्च रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः पुनारमते हरी
राजते भानू रम्यः सैषाद्धसे सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्गस्य लोपो भवति हसे परे अकारो का
तनञ्समासात् सचरति एषचरति अकारांतेनेतिकिं एषको रुद्रः अनञ्समासेतिकिं असः शिवः
का

सा
वं
विभक्त्यन्तरहितं
5

मशाद्भ्यां द्विसर्गस्य लोपः स्वरे लोपश्च पादः पूरणे स्यात् सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः इति विसर्गसंधिः इति संधिपंचकम् श्रीगणेशाय नमः अविभक्तिनाम विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवत् शब्दरूपं नामोच्यते तस्मान् सिऔजस् अम् औ शस् टा भ्यां भिस् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् तस्मान्नाम्नः परतः स्यादयः सप्तविभक्तयो भवंति एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु एकवचनद्विवचनबहुवचनानि स्यो विसर्गः देवः देवौ जसोऽन्त्यकारो जसीति विशेषणार्थः देवाः अम्शसोरस्य समानात्परयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवत्यधातोः देवम् देवौ शसः सकारः शसीति विशेषणार्थः सोनः पुंसः पुंलिंगात् समानात्परस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति नत्वाभ्यासीभ्यात्वम् शसि शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति यदादेशस्तद्वद्भवतीति न तु वर्णमात्रविधौ देवान् टाटकारः टेनेति विशेषणार्थः टेन अकारात्परस्य टा इन भवति देवेन भ्यसि अकारस्यात्वं भवति भकारे परे देवाभ्याम् भ्यः अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भवति अइए एऐ देवैः ङकारो ङित्कार्यार्थः ङेयक् अकारात्परस्य ङेः यक् आगमो भवति देवाय देवाभ्याम् एस्मिबहुत्वे अकारस्यैत्वं भवति सकारभकारादौ परे बहुत्वे सति देवेभ्यः ङसिरत् अकारात्परो ङसिरद्भवति देवात् देवाभ्याम् देवेभ्यः ङस्स्य अकारात्परो ङस्स्यो भवति देवस्य ओसि अकारस्यैत्वं भवति

ओसिपरे देवयोः नुडागमः समानात्परस्याम्नोनुडागमोभवति ङमिति ह्रस्वादेव नामि नामिपरे
पूर्वस्य दीर्घो भवति देवानाम् देवे देवयोः किलात्सः सः कृतस्य कवर्गादिलात्परस्य केन
चित्कृतेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति शेतोष्विनस्यनभवति देवेषु सिर्षिः शामेत्रणो
सिर्विसंज्ञोभवति समानाद्धेलोपोधातोः ह्रस्वात्समानादेदोतोर्ष्वैन्त रस्य येलोपोभवति यथा
नोः अभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य शाकप्रयोगः हे देव हे देवौ हे देवाः एवं घटपटराममकंदस्कु
स्कादयः सर्वविश्वउभउभयअन्यअन्यतर इतरडतरडतमसमसिमत्वत्वभवतुनेमएकपर
वेपरअपरदक्षिणउत्तरअपरअधरस्वअन्तरत्यद्तद्यद्एतद् इदम्अदस्द्विकिम् युष्मद् अस्मद्
एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः जसी सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति सर्वे ष्वुलौणोन्तेने षकारादेः
फवर्गाभ्यः परस्य नकारस्य चेत्परस्य णकारो भवति शेतोष्वितस्य न भवति सर्वान् निमा
दौ अवकृयंतरेपि अवयन्माहारेण कवर्गेण पवर्गेण नुस्वारेण विसर्गेण कपाभ्यां च मध्ये व्य
वधानेपि भवति नान्येन सर्वेण सर्वादेः स्मट् सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङे इत्येतस्य स्मडागमो भव
ति सर्वस्मै अतः सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङसेः स्मडागमो भवति सर्वस्मात् सडामः सर्वादेरवर्णान्ता
त्परस्यामः सुडागमो भवति सर्वेषाम् ङिस्मिन् सर्वादेरकारान्तात्परो ङि स्मिन् भवति सर्वस्मिन्
सर्वयोः सर्वेषु हे सर्व एवं विश्वादयोप्येकशब्दान्ताः उभशब्दोऽन्ययोतनस्त्वदेनाग्रस्याः प्र

सा
व
९

6

र्वादीनां नवानां जसङसिङिईस्मात्स्मिन्नो वा पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे एवं परादय :
शेषं सर्ववत् सर्वादिः सर्वकार्यी स्याद्द्वेद्वौतोयवामिथा पूर्वादिस्त्वव्यवस्थायां समो नल्पोंतरोपु
रि परिधाने वहिर्योगे स्वर्थज्ञात्यात्मवाच्यपि सर्वमतिक्रांतोतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय देहि प्रियस
र्वो यस्य सो प्रियसर्वः तस्मै प्रियसर्वाय सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय अतिपूर्वाय समापत्स्यायच्छे
नगणोपुरि अंतरे अंतरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः अंतरे अंतरा वा चंडालगृहा वाह्या इत्यर्थः ग्रा
मयोरंतरे तापसः मध्य इत्यर्थः स्वाय धनाय ज्ञातये वा द्वंद्वे सर्वादीनां न सर्वकार्यम् पूर्वपरावराणाम्
वा जसि वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः तृतीयासमासे तृतीयासमासार्थे वाक्ये च न मासपूर्वाय मासे
न पूर्वाय प्रथमचरमतयडयडल्पार्धकतिपयनेमानां जसि वा प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमाः तयडयडे
प्रत्ययांतत्वेन ग्राह्याः द्वितये द्वितयाः द्वये द्वयाः शेषं देववत् नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् तीयस्य वा ङि
त्सु सर्वनामवद्रूपं द्वेयम् द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये एवं तृती
यः उभशब्दो नित्यं द्विवचनांतः उभौ २ उभाभ्यां २ उभयोः २ उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीत्येके अस्ती
त्यन्ये उभयः उभयौ उभये उभयम् उभयौ उभयान् निर्जरः जराया जरस्स्वरादौ वा षष्ठीनिर्दिष्टस्या
देशोन्त्यस्य स्थाने यः गृहस्त्रिशः सर्वस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति एकदेशविकृतमनन्यवत् नि
र्जरसौ निर्जरौ निर्जरसः निर्जराः एवं हसादौ च देववत् संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याह्नन्वा ङौ वेत्योः ९

दौ

आतोधातोर्लोपः धातुस
म्बन्धिन आकारस्य लोपो
भवति शसादौ स्वरे प
रे सोमपः सोमपा

ग्नंतस्योपधाया वा लोपो भवति ईङ्योरेतयोः परयोः वकारमकारांतसंयोगाद्नकारस्य न यज्ञक्रिय
इति यज्ञ विगतमहः व्यह्नः व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने पादंतनासिका
मासहृदयनिशासन्यूषन्दोषन्यकन्शकन्उदकास्य मांसपृतनासानूनांपदद्दन्मास्हृन्निशसन्यूषन्दो
षन्यकन्शकन्नुदन्नासन्नो शसादौ वा पदः पदा पद्भ्यां पद्भिः दतः दता दद्भ्यां दद्भिः मासः मासा मा
भ्यां माभिः स्वलोपः स्वरे स्वरप्रकाशस्तु शसादौ ग्नंतस्योपधाया लोपो भवति शसादौ स्वरे परे वकारम
कारांतसंयोगाद्नकारस्य न पूष्णः पूष्णा नाम्नो नलोपो धौ नाम्नो नकारस्य लोपो भवति धौ रसप
दांते चाधौ पूषभ्यां पूषभ्याम् एवं पंच मघवन् देववत् परादयः पृथक्शब्दा इत्येके सोमपाः सोमपौ सो
मपाः सोमपाम् सोमपाभ्यामित्यादि एवं कीलालपाशंखध्मामधुपाविश्वपाप्रभृतयः धातोः कि
प् हाहान् हाहा हाहै हाहाः हाहोः हाहाम् हाहे हाहा सरे हाहाः हरिः औ इकारांतादुकारांताश्च
परः औ इत्याप्यते हरी परोजसि इकारांतस्योकारांतस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति हरयः
धौ इकारांतस्योकारांतस्य च धौ परे एकार ओकारश्च भवति हे हरे हे हरी हरिम् हरी हरीन् टाना
स्त्रियाम् इकारांतादुकारांताच्च परस्य टा ना भवति न तु स्त्रियाम् हरिणा हरिभ्यां हरिभिः ङिति इका
रांतस्योकारांतस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ङस्य परोङसोः
स्य ङसिङसोः अकारस्य लोपो भवति हरेः २ हर्योः हरीणां ङेरौ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स

सा° वं ८ 7

वदित्‌ ङितिदेः ङितिपरेटेर्लोपो भवति हर्यै हर्योः हरिषु एवमग्निगिरिरविकलिप्रीपतिमन्या
दयः उकारांता विसर्गवाग्भानुगुर्वादयोप्येवंज्ञेयाः भानुः भानू भानवः हे भानो सेशेषेः सखि
शब्दान्तेत्यस्य परस्य सेरपेडं भवति सखा पेसख्युः सखिशब्दस्यान्तस्यैकारादेशो भवति
घिवर्जितेषु शेषेषु सखायौ सखायः सखायं सखायौ सखीन्‌ सखिपत्योरीङ्‌ सखिपतिश
ब्दयोरीङागमो भवति टाङेविषये परतः ही चेत्वान्नान भवति सख्या सख्ये ङसेङ्‌ सखिपतिशब्दयो
रीङागमो भवति ङसिङसोरकारे परे सख्युः सखिशब्दात्परस्य ङसिङसोरकारस्योकारो भव
ति सख्युरित्‌ ङितिदेः सख्युः सखिभ्यां सखिभ्यः सख्युः सख्योः सखीनाम्‌ ङेरौ ङिदित्यौत्वे कृते
सखिपत्योरीङागमः सख्यौ सखिषु शोभनः सखा सुसखा सखिना प्रतिशाखिनः सखा
प्रतिसखोपदम्‌ सखायस्य पदं सखायपदं सखायोपदं सखिना सखीमतिक्रान्तः प्रति
सखिः स्त्रीत्यपेङ्गृकोन लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति न्यायात्‌ पतिः
पत्या पत्ये पत्युः पत्यौ पतिः समासे हरिवत्‌ भूपतये भागमज्ञमतित्वम्‌ सखिना पतिना द्वि
शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः त्यदादेष्टेरत्स्यात्‌ द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ संज्ञोपसर्जनयोर्नात्वम्‌ द्विना
मकश्चित्‌ द्विः द्वौ द्वयः द्वावतिक्रान्तोतिद्विः पाथामेतत्परमद्वौ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः त्रयः
त्रीन्‌ त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रेस्त्रय्‌ त्रिशब्दस्य त्रयादेशो भवति नामि परे त्रहंनविपित्र द्विंदस्य एव ८

कव्यः च्याणाम अपरम च्याणाम कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः डतेः डत्यन्तसंख्यायाः परयो
र्जश्शसोर्लुक् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् लुकि न तन्निमित्तम् कति कति कतिभिः कतिभ्यः
कतीनां कतिषु औडुलोमिः औडुलोमी लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारः उडुलोमाः औडुलोमिम् औ
डुलोमी उडुलोमान् वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वात
प्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः वातप्रम्ये वातप्रम्यः वातप्रम्योः वातप्रमी वातप्रमीषु
एवं ययी पप्यादयः क्विबन्तवातप्रमी शब्दस्यामि शसि चैव विशेषः वातप्रम्यम् वातप्रम्यः
वातप्रम्यि सौ वेति यः [illegible] स्यां यवक्री होः [illegible] यान्तस्य नकृत्वः
हूहूः [illegible] स्यान [illegible] काले वक्तव्यम् हसपः से लोपः
हसेनादी [illegible] लोपो भवति यो हूस्वः [illegible] स्यान [illegible] हलोः [illegible]
[illegible] भवति हूस्व विधानसामर्थ्यात् [illegible] वक्रोप [illegible] वक्रोप [illegible]
[illegible] वक्रोप [illegible] नामद [illegible] कारान्ता [illegible] कारान्ता [illegible] नाम [illegible] भवति वक्रो
पसी वक्रोपस्याः वक्रोपसीनाम् [illegible] इवर्णान्ता उवर्णान्ता [illegible] नाम [illegible]
[illegible] भवति वक्रोपस्याम् [illegible] लोपः [illegible]
[illegible] वक्रोपसीवत् [illegible] वर्णान्त [illegible] भवतः स्या

सा॰ वं॰ ८

दीस्वरेपरे सुश्रियौ सुश्रियः एवं सुधीयवक्र्यादयः सेनानीः ॥ सौत्रा ॥ अनेकस्वरस्य नाम्नो धातो
रिवर्णोवर्णयोर्यकारवकारौ भवतः स्यादौ स्वरे परे धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मान्न स्मा
न्नसंयोगपरस्यानेकस्वरस्य चेदुपसर्गकारकपूर्वस्य वनान्यपूर्वस्य वर्षाकारट्नन्तपूर्वं भूश
ब्दादन्यभ्रुशब्दस्य सधीशब्दस्य च न सेनान्यौ सेनान्यः सेनानीभ्यां सेनानीभिः ङियः नीशब्दा
दुत्तरस्य ङेराम् आदेशो भवति सेनान्याम् एवं सुनी ग्रामणी ग्रामण्यादयः धातुत्वा संयोगविशेषणा
त् उञ्जौ उपसर्गकारकपूर्वस्य किम् उन्नियौ उन्नियो अनेकस्वरस्य किम् नियौ नियाम्
कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् कुमारी नाहसे इति सिलोपः अमिशसि कुमार्यं कुमार्यौ कुमा
र्यः शेषं वत्कुप्रेयसीवत् सखायमिच्छति सखीयति ततः क्विप् अल्लोपः यलोपौ एकदेशविकृ
तस्यानन्यत्वात् उपेते सखा सखायौ सखायः हे सखीः सखायम् सखायौ सख्युः सख्युः
सख्यि सहखेन वर्त्तते सखः तमिच्छति सखीः सख्यौ सुतमिच्छति सुतीः सुत्यौ लीनीभ्यां कृत
यादेशाभ्यामुत्तरस्य उः सख्युः सत्युः उकारस्यान्तरङ्गत्वाद् एपि लूनमिच्छति लूनीः लून्यः लामंत्र
क्लीमिच्छतीति क्लामीः क्लाम्यः अक्लीमीः अक्लीम्यौ अक्लीम्यः शुष्कीः पक्कीः कृतयादेशाभ्या
मावृतोऽत्वम् शुष्कियः पक्कियः हूहूः हूह्वौ हूह्वः हूहूम् हूह्वोः हूहून् वातप्रमीवत् एवं दृन्भूः पु
नर्भूः वरुप्रेयसीवत् खलपूः खलप्वौ खलप्वः एवमलूः सलूः आदयः स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयं

८

भुवः एवं स्वभूकटप्रू दृन्भूकारभूप्रभृतयः वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः वर्षाभ्वम् वर्षाभ्वौ व
र्षाभ्वः एवं पुनर्भूः दृन्भूः करभूः शाल्मूः सेराः ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च डित् पिता पंचसु ऋ
कारांतस्याभंवति पितरौ पितरः पेरः ऋकारान्तात्परस्य पेर भवति स च डित् हे पितः पितरं पि
तरौ पितॄन् शसो नः पित्रा पित्रोः ङौ ऋकारस्याभंवति ङौ परे पितरि एवं जामातृभ्रात्रादयः नृ वा
नामि दीर्घः नृणाम् नॄणाम् शेषं पितृवत् स्वसृ ऋकारान्तप्रथमपंचके पिन ऋकारस्याभंवति पंच
सु कर्ता कर्तारौ कर्तारः कर्तारं कर्तारौ कर्तॄन् उद्गातृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणां च
उद्गातारम् क्रोष्टुशब्दस्य घसि पंचस्वपि तृसिंयां तृवद्रूपम् क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टून् तादौ स्व
रे क्रोष्टुशब्दस्य तृवद्वा क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः कृताकृतेभसंज्ञो
योविधिः स नित्यः नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् क्रोष्टूनाम् क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः क्रो
ष्ट्वोः क्रोष्टुषु सेः सखौ सखयः हे सखे स्मृतोर्ई लेत्वीर्येन स स्मृतेः रैस्भिः रैयाद्यस्याकारादेशः सकार
भकारादौ विभक्तौ राः रायौ रायः राभ्यामित्यादि ओसौ ओकारस्यौकारो भवति पंचसु गौः गावौ
गावः हे गौः अम्शसि ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च गां गावौ गाः इत्यादि गोः एवं स्मृतशः शंभवेन
स स्मृतोः स्मृतावो ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इति स्वरान्ताः पुंलिंगाः आपः आदन्तात्परस्य सेर्लोपो
भवति सर्वदेनात्किम् प्रतिषेधः औ आदन्तात्परस्य औ ई भवति गंगे गंगाः पिबीः आदन्तात्

वेतास्यपरे यिरीभवति हे गंगे गंगाम् गंगे गंगाः टौसोरे आदेनस्या वेनस्य टौसोरेत्वं भवति गंगया हि
तीयस्य आदेताटावेतास्यरेषां ङेङसिङसीनां यङागमो भवति गंगायै गंगायाः आम्ङेः आदेताटावेता
त्यवस्य ङेरामादेशो भवति गंगायाम् गंगयोः गंगासु एवं श्रद्धामेधादुर्गादयः अम्बादीनां ह्रस्वता
णांधौ ह्रस्वः हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल ह्रस्वता णानित्तिकिम् हे अंबिके यदोश्च आदेतान्सर्वादेः प
रस्य यट् स्यडागमो भवति पूर्वस्य चापो कारः सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वासाम् सर्वस्याम् एवं विश्वादयः
आदेताः जराजरसौ जरे जरसः जराः द्विकसमासे वा बहुव्रीहौ सर्वादेर्वा सर्वकार्यम् दक्षिणपूर्वस्यै
दक्षिणपूर्वायै उत्तरपूर्वस्याः उत्तरपूर्वायाः अंतरस्यै शालायै वा स्यायेदन्यार्थः अपुरीत्यके नैदृशेनया
येनत्यै विभाषाप्रकरणे द्वितीयस्योपसंख्यानम् द्वितीयस्यै द्वितीयायै तृतीयस्याः तृतीयायाः
नासिकायानम् नासिकानसः नासिकायाः नसानोभ्याम् नासिकाभ्यां एते पंच स्वचगं नावत् पृ
तनायाः पृतः पृतनाभ्याम् निशायः निशाः निशा छशषराजादेः षः छकारांतस्य शकारांतस्य ष
कारांतस्य च राजयजमृजसृजभ्रस्जव्रश्चभ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्के सपदे नान्त्यस्य स
परे पदांते च षोडः निड्भ्यां निशाभ्याम् निट्सु निट्त्सु केचित्तु धातोरेव षत्वमाहुः तन्मते नमे न
भाः इति निज्भ्याम् निषत्सु मतेन गोपा सोमपावत् बुद्धिः बुद्धौ बुद्धयः बुद्ध्याम् स्त्रियां वर्तमाना
भ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां वाडागमो भवति बुद्ध्यै बुद्धये बुद्ध्याः बुद्धेः स्त्रियाङ्योः व ५

ञाम् अत्रागमाभावश्चामोप्यभावः बुद्धौ एवं मतिभृतिनत्यादयः धेनुरज्जुतन्वादयोप्येवम् त्रिच
तुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् स्त्रियां वर्त्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोः तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ भवतः
विभक्तौ ऋकारस्य ऋकारवत् अतो रात् ऋकारान्न भवति सेरादेशो न भवति तिस्रः २ तिसृभिः
तिसृभ्यः २ न तिसृचतस्रोर्नामि दीर्घः तिसृणाम् स्त्रियामिति त्रिचतुर्विशेषणान्नेह प्रियास्तयो
णावायस्याः सा प्रियत्रिः बुद्धिवत् आमि प्रियत्रयाणाम् प्रधानस्त्रियामस्त्यो लिंगान्तरे गौणत्वेनादे
नोऽस्तः प्रियास्तिस्रो यस्य सः प्रियतिसा हे प्रियतिसः प्रियतिसृ प्रियतिस्रः नाम्यादेरलोपः प्रि
यतिसृम् प्रियतिस्रः प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुले प्रियत्रिकुलं किन्तु त्रिमिनमितित्रस्यातिसृत्वात्प्रते
प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि टादौ स्वरे वा दादिवितिसृवत् प्रियतिसृणा प्रियतिस्रा हे त्वे सत्याप्ये हे द्वा
भ्यां २ द्वयोः २ हसेपः सेर्लोपः नदी नद्यौ नद्यः नदीम् नद्यौ नदीः नद्या हिनामद्दूनद्यै नद्याः नद्यो
नाम् नद्याम् एवं ब्राह्मणी सखी कुमारी गौर्यादयः लक्ष्मीः अनीबंतत्वात् सिलोपः शेषं स्वः
हेलात् विशेषं नदीवत् एवमवीतरीतंत्रीप्रभृतयः ईबंतत्वात् सिलोपः स्त्री स्त्रीऋवोः स्त्रीश
ब्दस्य भ्रूशब्दस्य चेयुवौ भवतः स्वरे परे स्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रि वाम्शसि अमि शसि च परे स्त्रीशब्दस्य वे
यू भवति स्त्रियम् स्त्रीम् स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः स्त्रियै स्त्रीणाम् स्त्रियाम्
स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ एतनाभावो नत्रनुद्भिः सर्वस्याः पुंसि वा प्यते ऋतो नुम्

सा.
वं
१०

10

वस्तो शाह्वस्येग्रुयेमवयार्थं नाम प्रतिसख्यः हे प्रतिसखे हे प्रतिसखियौ हे प्रतिसख्यः प्रतिसखियम् प्र
तिसखिम् प्रतिसखियः प्रतिसखीन् प्रतिसखिना प्रतिसख्ये प्रतिसखेः २ प्रतिसखियोः प्रतिसखीनाम् प्रति
सखौ प्रतिसखिषु अस्यौकारे वृत्तिस्यादस्यासो स्वविभाषया इत्यादेशस्तु नाम्नस्त्रियः पुंस्यपम
जेने स्त्रीवेतनम प्रतिसखि प्रतिसखिनी प्रतिसखीनि प्रतिसखिना प्रतिसख्ये प्रतिसखिनो प्रतिसखेः प्रति
सखिनः प्रतिसखीनाम प्रतिसखौ प्रतिसखिनि सखियांत शब्दे ना पुंवत् शास्त्रि प्रतिसखीः प्रतिसखियः प्र
तिसखिया इत्यादि प्रतिसख्यै प्रतिसख्ये प्रतिसखियाः प्रतिसखेः प्रतिसख्योः प्रतिसखीनाम प्रतिसखियां
प्रतिसखौ प्रतिसखिषु श्रीः श्रियौ हे श्रीः वेष्ठुवः इयुवंनाहित्वा मङ्गी विना श्रियै श्रिये श्रियाः श्रि
यः श्रियोः इयुवंनादामो नुह्वा स्त्रियाश्चनित्यम् श्रीणां श्रियाम् श्रियि श्रदाम भावे श्रामोप्य
भावः पदं थीस्त्री शब्दम्नयः भ्रू भ्रूयम्नयश्च सुधी शब्दस्य लक्ष्मीवद्रूपम् केषांचिन्मते तत्पुंवत् शुद्ध
ध्यायीरिति विग्रहे लक्ष्मीवदेव शमिशास्त्रिपथ्यम् प्रध्यइति विशेषः सद्धुधी शब्दः सद्धुध्यायति
वेति विग्रहे सुधीः सुधीवद्रूपम् केषांचिन्मते पुंवत् सद्धुधीरिति विग्रहे तु सुधीवदेव ग्रामणीः पुं
वत् एवं खलपादिः नृणां ईषु नकारांतात् टकारांतात् णांतात् स्त्रियाम् ईप्रत्ययो भवति क्रोष्टुः
क्रोष्टोः वधूजम्वादयो नदीवत् पुनर्भूः पुनर्भ्वौ हे पुनर्भु पुनर्भ्वै पुनर्भूणाम् पुनर्भ्वाम् भेकः
पुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभूः दर्दुरे पुमान् हेवर्षाभु स्वयंभूः पुंवत् नकारांत संख्यायाः स्वसृतिसृवत् १०

नृवन्नान्तुरुदित्वान्मातृभ्यसृनैवेष मातापितृवत् स्वसाकर्तृवत् एवं मातृः स्वसृः गौः

वत् इति स्वरान्ताः स्त्रीलिंगाः अतोम् अकारान्तान्नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोः अम् भवत्यपो फलम्

ईसौ नपुंसकलिंगात्परयोरौरीमापद्यते फले जस्शसोः शिः नपुंसकलिंगात्परयोर्जस्शसोः शि

भवति नुमयमः नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौपरे यमप्रत्याहारान्तस्य न फलानि २ हेफल

शेषं देववत् एवं मूल[क] लादयः [यत] स्मादेः अन्यादेः क्लीबात्परयोः स्यमोः [द्]भवति अमत् वाव

साने अवसानेवर्तमानानां कसानां जवा भवेति वणावा अन्यत् अन्ये अन्यानि अन्यत् अन्या

दि येलोपोन हे अन्यत् इतरत् कतरत् कतमत् एकतरस्यन एकतरम् शेषं पुंवत् योयमाश्रित्यो

त्पद्यते सतं प्रति सन्निपातः सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति जरसादेशे सन्निपा

तपरिभाषयानजरस् अजरम् अजरसौ अजराणि न्सेमहतो धोर्दीर्घः घोच न्संतस्योपधा

स्य महत् शब्दस्य च दीर्घो भवति पंचस्वपि घोच अजरांसि अमिलकेपवादमेभावेवापित्वा

जरस् ततसन्निपातपरिभाषयानजरस् अजरसम् अजरम् अजरसौ अजरे अजरांसि अजराणि

शेषं निर्जरवत् हृदयोदकास्यमांसानां हृदुदन्नासन्मांस् हृदि हृद्भ्याम् उदानि उदा उद

भ्याम् आसानि आसा आसभ्याम् मांसि मांसा मांसभ्याम् नपुंसकस्य ह्रस्वः श्रीपं फलवत्

नपुंसकात्स्यमोर्लुक् अस्थि दृष्णोन नपुंसके यौ गणो वा हे दध्यस्थे हे अस्थि नामिनः स्वरे नामंतस्य

नपुंसकस्यनमागमोभवतिस्यादौस्वरेपरे अस्थिनी नोपधायाः अस्थीनि अस्थ्ना स्थ्नोःशसादौ अ
स्थ्यादीनां नमागमोभवति शाकारादौस्वरेपरे इकारस्यवाकारः अल्लोपः स्वरेः स्थक्ना च्छसादौ
अस्थ्ना अस्थ्ने अस्थ्नोः अस्थ्नाम् ङेङ्योः अस्थ्नि अस्थनि अस्थिषु एवंदधिसक्थ्यक्षिशब्दाः तदन्तस्या
पीष्ठिः प्रियास्थ्ना अतिदध्ना वारिवारिणीवारीणाम् आमोनुट् वारिषु नपुंसकस्यग्रामणि ग्रा
मणिनी ग्रामणीनि पुनस्तद्वत्टादावुक्तपुंस्कंपुंवत्वा अह्लादिति निमित्ते कोऽर्थः उक्तपुंस्कं नामनपुं
पुंसकलिंगेटादौस्वरेपरेपुंवद्भावोभवति ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामण्याम् ग्रामणीनाम् ग्राम
ण्याम् ग्रामणिनि सुधि सुध्या सुधिना सुधिसुधिया सुधिना मधु मधुनी मधूनि २ हे मधो हे
मधु एवमम्ब्वादयः सानुसानुनीसानूनि स्नुनासानुनास्नुभ्यां प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी प्रिय
क्रोष्टूनि प्रियक्रोष्ट्वा प्रियक्रोष्टुना प्रियक्रोष्ट्वे प्रियक्रोष्टुने प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टुनः खलपु ख
लपुनी खलपूनि खल्वा खलपुना एवंचल्वादयः धातृ धातृणी धातॄणि हे धातः हे धातृ एवंज्ञा
तृकर्त्रादयः ह्रस्वादेशोसंख्यात्तरागामिकारोकारौवक्तव्यौ अतिरि अतिरिणी अतिरीणि
अतिराया अतिरिणा अतिरिभ्याम् अतिरिभिरित्यादि मधु मधुनी मधूनि अतिनु अतिनुनी अ
तिनूनि अतिनावा अतिनुना इतिस्वरान्तानपुंसकलिंगाः अनडुह्शब्दस्य पुंसिपंचसुसौवान
डुह् आमागमोभवतिईपिवा सावनड्वान् अनडुहः सौनुमस्यात् संयोगान्तस्यलोपः स्यादौरसे ॥

पदांतेच सभित्रस्यदात्वम् अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः पावम् चतुरनडुहोर्वामागमोभवति
आम्वहेअनड्वन् वसांरसे वसस्रंसुध्वंस्वनडुहामेतेषांदत्वंभवतिरसेपदांतेच अन
डुद्भ्यां अनडुत्सु दादेर्घः आद्योच्चारणेदादेर्धातोर्हकारस्यघत्वंभवतिधातोःकेसेपरेनाम्नश्चर
सेपदांतेच आदिजबानां कभांतस्यकभाः सेध्वोः धातोःकेभांतस्यावयवस्यादौवर्तमानानांज
बोकभाभवंति सकारेधशब्देभकारेचपरेपदांतेच धुक् धुग् दुहौ दुहः दुग्भ्याम् धुक्षु
आद्योच्चारणेकिम् दाम लिट् गर्दभमाचष्टेगर्दभयति गर्धप् होढः हकारस्य ढत्वंभवति धा
तोःकेसेपरेनाम्नश्चरसेपदांतेच लिट् लिड् लिहौ लिड्भ्याम् लिट्सु लिट्त्सु द्रुहादेर्वा द्रुहमुह
स्नुहस्निहांढत्वंवा ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट् ध्रुड् ध्रुग्भ्याम् ध्रुड्भ्याम् ध्रुक्षु ध्रुट्सु ध्रुट्त्सु एवंमुहस्नुहस्निहः
वाहोवौघसादौस्वरे वाहोवाशब्दस्यौकारादेशोभवतिघसादौस्वरेपरे तद्धितेईपिरकारेच
विश्वौहः विश्वौहा विश्ववाड्भ्याम् विश्ववाड्भिः विश्ववाट्सु सहेः साढः साढिरूपेसतिसहेः
सस्यषोभवति तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः तुराषाड्भ्याम् तुराषाट्सु दिवऔ दि
वोन्यस्यऔकारादेशोभवति सौपरे द्यौः सुदिवौ सुदिवः उरसे दिवउरादेशोभवतिरसेपदां
तेच सुद्युभ्याम् सुद्युषु चतुरोहोनित्यंवक्तव्यवचनात् चतुराम्योच चतुरोह्नस्यामागमोभवति
पंचस्वौच चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः २ रः संख्यायाः रेफान्तसंख्यायाः परस्यामोनुडाग

यक् प्रियाश्चत्वारः

णो भवति चतृणां चतसृ वृन्नाधिति निर्देशात् रेफस्य विसर्गो न प्रियाणि चत्वारि यस्याः सा प्रियचत्वाः
प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः हे प्रियचत्वः गौणत्वे नुड् प्रियचत्वराम् प्रधाने स्यादेव परमचत्वाणाम् क
मलं कमलौ वा वृत्ताणाः कमल कमलौ कमलाः मो नो धातोः मान्तस्य धातोर्मस्य नो भवति इसे
पदांते वमयोश्च नस्य लोपो न प्रशान् प्रशामौ प्रशामः कः कौ के शेषं सर्ववत् इदमो यं पुंसि इ
दमः पुंसि सौ अयं भवति अयम् इदमः त्यदादेरकारस्य मत्वं भवति स्यादौ इमौ इमे त्यदादीनां
शेषोऽत्वाभावः इमम् इमौ इमान् अनटौसोः इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः अनेन ।स्यः।
सकारभकारादौ परे इदमोऽकारादेशो भवति कृतत्वस्य आभ्याम् भिस्भिस् इदमदसोर्भिसभि
सैव भवति न भकारस्याकारः एभिः अस्मै आभ्याम् एभ्यः २ अस्मात् आभ्याम् अस्य अनयोः २ एषा
म् अस्मिन् एषु इदमेतदोरन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनः एनद्धा एनम् एनान् एनेन एनयोः किंचित्
कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथानेन व्याकरणमधीतं
एनं छंदोऽध्यापय नोपधायाः नान्तो नोलोपशयौ राजा राजानौ राजानः हे राजन् अल्लोपः स्व
रे स्वप्रकाच्छसादौ जञोर्ज्ञः जकारञकारयोर्योगे ज्ञो भवति राज्ञः राज्ञा राजभ्याम् राजभिः
नस्य लोपश्चेन विभक्तिकार्यम् पंचांगितिज्ञापकात् राजति राजनि एवं पूषादयः यज्वनः यज्व
ना यज्वभ्याम् यज्वसु आत्मनः आत्मना प्रतिदिवा अल्लोपकृते घोर्विहसे धातोरिङ्गतो दीर्घो भ १२

सा
वं
१२
12

वति रेफवकारयोर्ह्रस्वपरयोः पदान्ते च प्रतिदीव्नः प्रतिदिवभ्याम प्रतिदिवसु स्वाप्सानौ स्वाप्सानः
स्वादेः स्वादेर्वकारस्य उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ईपीकारे च शुनः शुना श्वभ्याम श्वसु युवा यु
वानौ युवानः यूनः यूना युवभ्याम युवसु मघवा मघवानौ मघवानः मघोनः मघोना ॥ अर्व
णस्त्रसावनञः ॥ नञा रहितस्यार्वणस्तृ इत्ययमादेशः स्यात् न तु सौ त्रितोन्तम् उकारान्तत्वेन
स्य ऋकारान्तत्वेन स्य च नुमागमो भवति पुंसि पंचसु अर्वन्तौ अर्वन्तः अर्वद्भ्याम अर्वत्सु अनञः
किं अनर्वाणौ अर्वाणौ किम् अर्वा इत्यादि च ॥ पथिन्मथिन्नृभुक्षिन् आ ॥ एषां नामिकारस्याका
रादेशो भवति पुंसि पंचसु सौ च थोन्थः पथिमथोस्थस्य न्थ इति पुंसि पंचसु सौ च अत्वं पथि
मथि ऋभुक्षां टेरात्वं भवति सौ परे पन्थाः पन्थानौ पन्थानः हे पन्थाः पन्थानम् पन्थानौ प
थोटेः मथिमथिऋभुक्षां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे ईपीकारे च पथः पथा पथिषु एवं मन्थाः
ऋभुक्षाः स्त्रियां नान्तत्वादीप् सुपथी सुमथी ऋभुक्षीणी क्लीबे सुपथि वनम् ... सका
रो नस्य लोपश्चादेशः सुपथिने हे सुपथि हे सुपथीनि इत्यादि शेषो ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां
शौ सौ च उपधाया दीर्घो भवति नान्यत्र दंडी हे दंडिन् एवं मालिन् यशस्विन् ऋभुक्षिन् ॥
वृत्रहा वृत्रहणौ हनो घ्नः हन्तेर्हकारस्य घो भवति नकारे ञ्णिति च परे वृत्रघ्नो वृत्रघ्ना वृत्र
घ्नः वृत्रहभ्याम् इत्यादि एवं पूषन् अर्यमन् ऋभुक्षिन् ॥ संख्याशब्दाः पंचनमृत्य योः न तु वक्ते तानि तु

सा
चं
१२

13

सद्रूपाः जश्शसोर्लुक् षकारनकारांतसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुग्भवति पंच २ पंचभिः पंचभ्य
स्सः षकारनकारांतसंख्यायाश्चामो नुट् पंचानाम् गौणत्वेन लुट् नुटौ प्रियपंचा प्रियपंचानौ
प्रियपंचानः प्रियपंचानाम् एवं सप्तन्नवन्दशन्प्रभृतयः अष्टनो डौ अष्टन्शब्दात्परयोर्जश्शसो
र्डौर्भवति अष्टौ २ अष्ट २ वास्मोः अष्टनः सकारभकारादिविभक्तावात्वम् अष्टाभिः अष्टभिः अष्टा
भ्यः अष्टभ्यः अष्टानाम् अष्टसु अष्टासु प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्ट्नः प्रियाष्ट्ना प्रिया
ष्टाभ्याम् प्रियाष्टौ राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हसे सुगण् सुगणौ सुगणः सुगण्ट्सु सुगणट्
सु भुट् भुत् बुधौ बुधः बुद्भ्याम् बुत्सु वाक् वाग् वाचौ वाचः वाग्भ्याम् वाक्षु सकरूप् सकरूब्
सकरूभौ सकरूपः युजेः पंचमः युङ् नसमासे इति च दिशाम् दिशादृशास्पृशादधृषु सावितिन्
क्रुन्च युञ् सन् अन्च उक्षितादीनां क्रत्वं भवति स्यादौ रसेपदांते च युङ् युञ्जौ युञ्जः सम्रा
से त्वसृक् चोः कुः चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्के सेना म्बरसेपदांते च समाप्यर्थ
स्य युजेर्नेर्ग्र युक् युग् त्वन् त्वञ्जौ त्वञ्जः त्वन्भ्याम् त्वन्सु ब्रश्चभ्रस्जराजादेः षः सम्राट् सम्राड्
सम्राजौ सम्राजः देवेट् देवेड् देवेजौ देवेजः परिमृट् परिमृड् परिमृजौ परिमृजः विश्वसृट्
विश्वसृड् विश्वसृजौ विश्वस्य वसुराटोः दीर्घः विश्वावसुः विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वाराजौ
विश्वाराजः विश्वाराड्भ्याम् विश्वाराट्सु विश्वाराट्त्सु स्कोराद्योश्च संयोगाद्योः सकारकका १२

रयोर्लोपो भवति धातोर्झसे परे नात्वम् अष्टासे पदांते च भृट् भृड् सम्प्रसुत्वे शात्तस्य कभेन
ज्ञ इति जः भृज्जौ भृज्जः भृट्सु भृट्त्सु हृट् हृड् हृग्यौ हृग्यः विभ्राट् विभ्राड् विभ्राजौ विभ्राड्
भ्याम् विभ्राट्सु विभ्राट्त्सु अविक् अविग् अविजौ अविजः ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः ॥ नः स
रादेस्तस्य सत्वं भवति सो परे स्यः त्यौ त्ये सः तौ ते सेत्यादौ गोणत्वे वा अनुसत्वेन त्यत् त्यद् स
है अतिस्यत् यः यौ ये एषः एतौ एते एतम् एतौ एतान् अन्वादेशे एनम् एनौ एनान् एनेन
एनयोः २ अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः अग्निमद्भ्याम् अग्निमत्सु अंचेर्वतीति क्वि
पि कृते नोलोपः धातोर्हसांतस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपः क्विति परे इत्यनुपाधान्वितेन
निरुपपदादंचेः क्विपि न अंचेः पुंसि पंचसु नुम् दिशाम् प्रत्यङ् प्रत्यङ् चौ प्रत्यञ्चः
प्रत्यञ्चम् अंचेर्दीर्घश्च नलोपि नोऽनवते रकारस्य लोपः पूर्वस्य दीर्घः शसादौ स्वरे तद्धित
यस्वरयोरीपीकारे च प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यक्षु तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः ति
रश्चादेशः तिरश्चादेशो निपात्यते शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरयोरीपीकारे च तिरश्चः तिरश्चा
तिर्यग्भ्याम् तिर्यक्षु उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् उदक्षु पितर
मंचतीति पित्र्यङ् पित्र्यञ्चौ पित्र्यञ्चः अतो दीर्घो न पित्र्यचः पित्र्यचा पित्र्यग्भ्याम् पित्र्यक्षु
सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः समीचः समीचा प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः अंचेर्दीर्घश्च प्राचः

सा
वे
१४ 14

प्राचा प्राक्षु पूजायां तु प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्य क्षु उदञ्चः उदञ्चा उद भ्याम् तिर्यञ्
चः तिर्यञ्चा तिर्य भ्याम् सम्यञ्चः सम्यञ्चा सम्य भ्याम् सध्र्यञ्चः प्राञ्चः प्राञ्चा प्रा क्षु
अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस् अञ्चु इति स्थिते ततो टेरद्रि अमुञ्चु इति स्थिते इयमिति यत्वम् दस्य मः मा
त् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य तु दीर्घः अमुमुयङ् परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः उभ
योः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नोभयोः अमुमुईचः अमुमुयग्भ्याम् एवं अदमुयङ् अमुमुद्र्यङ् अम
द्रीचः अदद्र्यङ् अदद्र्यञ्चौ अदद्रीचः अदद्र्यग्भ्याम् पूजायां तु अमुमुयञ्चः अमुमुयञ्चा अमुमु
य भ्याम् अदमुयञ्चः अदद्र्यञ्चः स्थितौ तु न्तसमहतोः प्रौटादीर्घः सौ च महान् महान्तौ म
हान्तः हे महन् हिंसकार्थानां नलोपो नेति दत्पतनुबन्धगोवा ददत् ददतौ एवं जक्षत् जाग्रत् दरिद्र
त् चकासत् शासत् ॥ अत्वसोः सौ ॥ अन्तस्य धातोरसन्तस्य चोपधाया दीर्घः सौ परे भवान् भव
न्तौ हे भवन् वेद्माः अधातोः सन्तस्येति किम् ची गोवत्तसौ वीरवः धात्वन्तस्य अन्तेन त्वा भा
वाद्दीर्घः भवन् भवन्तौ पचन् दीव्यन् धीमान् हे धीमन् धीमन्तौ मघवान् मघवन्तौ मघवद्भ्याम्
गुप् गुब् गुपौ गुब्भ्याम् ताद्दक् ताद्दग् ताद्दशौ ताद्दक्षु एवं यादृगादयः नशेः कोवा पदान्ते स्या
दीकसेचनकलग् नट् नड् नशौ नग्भ्याम् नड्भ्याम् नक्षु नट्सु विट् विड् विशाम् दिशाम्
स्पृक् स्पृग् स्पृशौ उदकस्पृक् उदकशब्दस्य तु उदन् उदकस्पृट् उदकस्पृड् दधृक् दधृग् १४

दध्नुषोदध्नुषः रत्नमुट् रत्नमुड् रत्नमुषौ रत्नमुड्भ्याम् षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तो नास्ति षसर्पूपः न
स्मासोलेकः षट् षड् २ षड्भिः षड्भ्यः २ ॥ ष्टुः ष्टुकारस्य णो भवति नामि परे षण्णाम् षट्सु षट्त्व
परमषट् परमषड् परमषण्णाम् गौणत्वे न नुट् तृतो प्रियषट् प्रियषड् प्रियषषौ प्रियषषः प्रि
यषषाम् दोषाम् दोषादीनां रेफो भवति रसे पदान्ते च दोः दोषौ शासादेर्वा दोषन् दोषः दोस्सः
दोषा दोस्ता दोर्भ्याम् दोषाभ्याम् दोस्सि दोषाणि दोषि सविसर्गं नुस्यानि कार्यस्याव्यवस्थाने पि
क्विलान्यरस्तु षः दोषुदोष्षुदोक्ष घो विदस्य पिपठीः पिपठिषौ पिपठीर्भ्याम् पिपठीष्षु विवि
ट् विविड् विविड्भ्याम् विविट्त्स विविक्षौ स्कोराद्योश्च नट् नड् नक्षौ नक्षः गोरट् गोरड् गोरट्त्स नक्षिरक्ष्योः संयोग
न्नलोपइत्यके नक् नग् गोरक् गोरग् कलोपे कृते सिद्धम् पिपक् पिपग् पिपक्षौ पिपक्षु एवं विवक् विवग्
विवक्षौ सुपीः सुपिसौ सुपीर्भ्याम् सपीः षु सपीष्षु एवं सजूः सजुषौ सजुषः विद्वान् विद्वांसौ हे
विद्वन् वसोर्वः वसोर्वकारस्योत्वम्भवति शसादौ स्वरे न हि तयकारे स्वरे च ईयोर्कारे च विदुषः
विदुषा विद्वद्भ्याम् विद्वत्सु सेदिवान् वस्योत्वेरइभावः सेदुषः सेदुषा सेदिवद्भ्याम् ऊषिवान् ऊ
षुषः ऊषिवद्भ्याम् शाशकृवान् शाशकृवांसौ नेत्वा नोः शाशकृषः शाशकृवद्भ्याम् सुपद्‌द्वस्वत्साद
वयोदयातो संयोगान्ते सद्दिन् सद्दिंसौ सद्दिन्भ्याम् सद्दिन्सु ध्वन ध्वसौ ध्वद्भ्याम् एवं स्वन पुंसोस
ट् पुंसो स्वदादेशो भवति पुंसि पंचसु घोऽवच पुमान् पुमांसौ पुमांसः हे पुमन् पुंसः पुंसा पुंसु वे थाः

सा वे १५

15

वेधसौ हे वेधः वेधोभ्याम् उशनसाम् उशनस् पुरुदंसस् अनेहसां सेरडा भवति उशना उशन|सौ धौ नांतत्वादेनलोपो वा वक्तव्यः हे उशन हे उशनन् हे उशनः उशनोभ्याम् उशनस्सु सोमः अदसोरस्यसः सौ सेरौ अदसः सेरौस्यात् असौ दस्यसः सात् अदसोसाद्दस्य उम्भवति अमू जसो परो वक्तव्ये अदसपकारस्य ईर्भवति वक्तव्ये अमी अमुम् अमू अमून् अमुना अमूभ्याम् अमीभिः अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः अमुष्य अमुयोः अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु इति हलंताः पुंलिंगाः नह्योधः नह्यो हकारस्य धो भवति धातो के से पदे नान्तस्य से पदांते च उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः उपानत्सु उष्णिक् उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् द्यौः दिवौ दिवः उरसे द्युभ्याम् द्युषु द्योर्विहसे गौः गिरौ गीर्षु एवं पुरादयः चतस्रः प्रतिचत्वाः प्रियचत्वाः हे प्रियचत्वः इयं स्त्रियाम् इदमः स्त्रियाम् इयम् सौ इयम् इमे इमाः इमाम् अनया अस्यै अस्याः आभ्याम् आभ्यः अस्याः अनयोः आसाम् अस्याम् अनयोः आसु एनादेशे एनाम् एने एनाः एनया एनयोः २ स्रक् स्रजौ स्रग्भ्याम् स्रक्षु समित् समिधौ समिद्भ्याम् समित्सु स्या स्ये स्याः स्याम् तया ताभ्याम् ३ ताभिः तस्यै ताभ्यः २ एवं तद् यद् एतद् किं वाक् वाचौ वाग्भ्याम् वाक्षु ककुप् ककुभौ ककुब्भ्याम् ककुप्सु त्वक् त्वचौ स्रक् स्रजौ स्रजः अप्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः अप्से महतो यौ दीर्घः शोच आपः अपः अद्भिः अपाम् अपशब्दस्य दत्वं भवति भका

५५

गादौ विभक्तौ अद्भिः अद्भ्यः अपाम् अप्सु दिक् दिग् दिशौ दिग्भ्याम् दिक्षु त्विड् त्विट् त्विषौ त्विषाम् द
कृद् दृग् दृशौ सहजुषत्सजूः सजुषौ सजूर्भ्याम् सजूःषु सजूष्षु आशीः आशिषौ आशीःषु आ
शीष्षु सौ असः असौ अमू अमुं अमूः अमुम् अमून् अमूनमुया अमूभ्याम् अमूभिः अमुष्यै अ
मुष्याः अमूषाम् अमुष्याम् अमुयोः अमूषु इति हसान्ताः स्त्रीलिंगाः स्वनडुत् स्वनडुही स्वनड्वांहि
हि पुनस्तद्वत् वाः वारी वारि वार्भ्याम् वार्षु उदसे विमलद्यु विमलदिवी विमलदिवि किं के
कानि इदम् इमे इमानि अन्वादेशे एनत् एनद् एने एनानि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि हे ब्रह्मन् ब्र
ह्मः अहन्नकारस्य सो भवति रसे पदान्ते च अहः अहोः अह्नी अहनी अहानि पुनस्तद्वत् अह्ना अ
होभ्याम् कर्म कर्मणी कर्माणि एवं चर्म वर्म नर्म आदयः दंडि दंडिनी दंडीनि स्रग्वि स्रग्विणी
स्रग्वीणि वाग्मि वाग्मिनी वाग्मीनि बहुवृत्रह बहुवृत्रघ्नी बहुवृत्रहणी बहुवृत्रहाणि बहुपूष
बहुपूष्णी बहुपूषणी बहुपूषाणि बहुयम बहुयम्णी बहुयमनी बहुयमानि असृक् असृजी
असृञ्जि शासादौ वा असन् अस्ना असृग्भ्याम् ऊर्क् ऊर्जी ऊर्न्जि बहूर्जो नुम्निषे
धः त्यत् त्यानि बहूर्जि बहूर्न्जि त्यत् त्यानि तत् तानि यत् यानि एतत् एते एता
नि अन्वादेशे एनत् एने एनानि एनेन एनयोः बेभित् बेभिदी बेभिदि शौतुम्भ बेच्छिद् बेच्छि
दी बेच्छिदि गवाक् गवाक्षस्य रूपाणि क्लीवे चागति भेदतः अर्सध्यगागमाल्लोपे नेवायिकशातं मतम्

सा
चं
१९
16

सम्यक्ष्वनवषट्शौदोषट्केस्यस्त्रीशोजस्शसोः चत्वारिशोषदशाकेरूपाणीति विभावय गोरग्वेत्यक्
गवाक् गवाग् गोअक् गोअग् गोक् गोग् गवाङ् गोअङ् गोङ् गोची गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची
गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि गोचा गवाञ्चा गोअञ्चा गोञ्चा गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गो
ग्भ्याम् गवाङ्भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम् गवाक्ष गोअक्ष गोक्ष गवाङ्क्ष गोअङ्क्ष गोङ्क्ष गवाङ्षु गोअङ्षु गोङ्षु
तिर्यक् तिरश्ची तिर्यञ्चि तिर्यङ् तिर्यञ्ची यकृत् यकृती यकृन्ति यकानि यक्ना यकृता यकृ
द्भ्याम् यकभ्याम् शकृत् शकृती शकृन्ति शकानि शक्ना शकृता शकभ्याम् शकृद्भ्याम् ददत्
ददती ददति एवं जाग्रदादयः वाशीयोः शतुः अवर्णान्तस्य शतुर्नवोनुम ईकारे ईपि च तुदती
तुदंती भात् भाती भांती अप्योदान्नित्यम् अपनुस्थपयसन्ययसंबंधिनो कारान्तस्य शतुर्नित्यं नुम् ई
कारे ईपि च परे पचत् पचद् पचंती पचंति दीव्यत् दीव्यद् दीव्यंती दीव्यंति स्वप् स्वपी स्वमहतो
धौ दीर्घः सौ च स्वाम्पि दीर्घो नेत्येके स्वाम्पि स्वपा स्विद्पाम् स्वभ्याम् स्वब्भिः स्वपि स्वप्सु जगत् ज
गती जगंति महत् महती महांति धनुः धनुषी नुंघ प्रवेस्य शोदीर्घः धनूंषि हविः हविषी हवीं
षि पयः पयसी पयांसि तेजः तेजसी तेजांसि वचः वचसी वचांसि पिपठीः पिपठिषी पिपठींषि
यद्गत्वं तस्य शोनुम्न यावत् यावती यावंति जाग्रत् जाग्रती जाग्रति सुपुंस् सुपुंसी सुपुमांसि अ
दः अमू अमूनि शेषमोष इति हसांता नपुंसकलिंगाः ॥ त्वमहं सिना सिसहित योर्युष्मदस्मदोस्त्वमह १९

सिसेवादेशो वक्तव्यः त्वम् अहम् युवावौ द्विवचने औग्रं वा विलो युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः विभ
क्तौ आमौ युष्मदस्मभ्यां परयोः आम् भवति युवाम् आवाम् यूयं वयं जसा जसा सहितयोर्युष्म
दस्मदोर्यूयं वयं भवतः यूयम् वयम् त्वमदेकत्वे युष्मदस्मदोस्त्वमदौ भवतः एकत्वे गम्यमाने
आम्शसौ युष्मदस्मदोर्ह्रस्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे त्वाम् माम् युवाम् आवाम् सदा
शत्वे शसी निरीचः शसो नो वक्तव्यः युष्मान् अस्मान् त्वमदादेशो कृते एटाङ्योः युष्मदस्मदोरे
त्वं भवति टाङ्योः परयोः त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यं मह्यं ङेया
ङ्या सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यमेतौ भवतः तुभ्यम् मह्यम् युवाभ्याम् आवाभ्याम् भ्यसं
भ्यम् युष्मदस्मद्भ्यां परो भ्यसं भवति शकारो भकारादिर्न ... नेतात्वेत्वे न भवतः युष्मभ्यम् अ
स्मभ्यम् ङसिभ्यसोरत् ङसिसाहचर्यात् ... त्वत् मत् युवाभ्याम् आवाभ्याम्
युष्मत् अस्मत् तवममङसा ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तवममौ भवतः तव मम युवयोः
आवयोः साम आकम् युष्मदस्मद्भ्यां परस्य साम आकं भवति युष्माकम् अस्माकम् त्वयि मयि
युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु समस्यमानेष्वेकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी समासार्थोऽन्यसं
ख्ये युवावौ त्वमदावपि सिजस्ङेङस्त्वपान्साः ... स्युः सदैव ते त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ
तवममावपि एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके त्वमदावपि बाधन्ते पूर्वे विप्रतिषेधतः ॥

सा वे ८
17

कर्मधार्यः समासार्थो वक्रार्थे युष्मदस्मदौ तयोरद्वेकतार्थत्वात् युवावौ त्वन्मदौ न च त्वांमां वातिक्रां
तोतित्वम् अत्यहम् अतित्वाम् अतिमाम् अतियूयम् अतिवयम् अतित्वाम् अतिमाम् अतित्वान् अ
तिमान् अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् अतित्वत् अति
मत् अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकम् अतित्वयि अतिमयि
अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वासु अतिमासु युवां आवां वातिक्रान्त इति विग्रहे सिजस्ङेङस्सु प्रा
ग्वत् अत्यअयुवावौ युष्मान् अस्मान्वातिक्रान्त इति विग्रहे सिजस्ङेङस्सु प्राग्वत् अतियुष्मान् अत्य
स्मान् अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मया अत्यस्मया युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थ
योर्वान्नावौ वस्नसौ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोर्यथासंख्येनामी आदेशा भवे
ति तत्रैकवचने तेमे भवतः द्विवचने वांनौ भवतः बहुवचने वस्नसौ त्वामामा अमासहित
योर्युष्मदस्मदोः त्वामा एतौ भवतः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः स्वामी ते मेपि स ह
रिः पातु वामपि नौ हरिः सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः सोव्याद्वो नः शिवं वो नो द
यात्सेव्योत्र वः स नः एत्वादेशो नित्यम् अत्वादेशो वा धातोतेनवैवाभक्तो त्तसे तेहर
येनमः नादौ वाक्यादौ पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते एकवाक्ये तेवाकाम् त्वाम्पातु मा
म्पातु वेदैरशेषैः संवेद्योस्मान्कृष्णः सर्वदावतु विशेष्यपूर्वसंबोधनेनात्रपूर्वसंबोधने च हि १२

त्वाम्यस्मात्संबोधनात्मरयोर्नैते देवास्मान्पाहिन्द्दरे विस्मोस्मात्रत्तमर्वेदा विशेष्यपूर्वोन्दहृरे
कृपालोनः पाहि सर्वेदा रत्तदेवनः चादिभिश्च एवाहग्रहणेवपभियोगेनैते श्चावयोश्चेवयोश्मेशो
हरिर्मामेवरत्तत्त ग्रचाहषत्तानाद्येधातभियोगेनैते वेत्तसान्तोसमीत्तते भक्तस्तवरूपंध्याय
ति वाहषत्तानेनभक्तस्त्वापधणतिचहषा विद्यमानपूर्वोत्मध्यमोतात्मरयोवन्वादेशोप्येतेवा भ
क्तस्त्वमप्यहंतेनहरिस्त्वांत्रायतेसमाम् त्वामेतिवा ॥ चादिर्निपातः ॥ एवाहग्रहणेव एवम् नूनम्
पृथक् शाश्वत् युगपत् भूयस् नह हंत विना नाना स्वस्ति श्रस्ति दोषानक्तम् मृषामिथ्या ग्रथ
ग्रथो ग्रहोस्वस्म उच्चैस्नीचैस्शनैस् ग्रथक् ग्रतेप्रातर् दिवारात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ई
षत् जोषम् तूष्णीम् वहिस् ग्रवस् ग्रधस् समया निकषा श्रद्धा चेत् वत् सामि सना सनात् सनत्
तिरस् ग्रंतरा ग्रंतरेण सहसा ग्रलम् वषट् तमा विहायसा ग्रा मिथोमिथस् प्रायस् मुहुस्
साचेस् साकम् समम् नमस् हिरुक् धिक् मा माङ् स्वर् ग्रंतर् प्रातर् पुनर् सनुतर् यावत् तावत्
स्वाहा स्वधा तथाहि खलु किल उम् सम् उपसर्गास्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च ग्रवदत्तम् ग्र
हंयुः हेतौ ग्रस्ता ई ई उ ऊ एपे ओ औ वाम पश्चात्कम् यथा कथा पाट् प्याट् ग्रंग है हे भो ग्रये
हवविषुरेग्रुरे एकपदे हाक् मट्ट्व ग्रत् ग्रात् श्रौषट् वौषट् इत्यादि तत्रादिविभक्त्यर्थेति
प्रायते तस्मिन्नितितस्त्र ग्रस्मिन्नितियत्र कुत्र कुह क्व तास्मिन्कालेतदायदाकदासदा सर्वदा

एकदा अन्यदा तेन प्रकारेण तथा सर्वथा कथम् इत्थम् अस्मादिति इतः ततः यतः कुतः सर्वतः बहु
तः सार्वविभक्तिकस्तसिल् एके आदितः मध्यतः अन्ततः पूर्वस्मिन्निति पुरः पुरस्तात् अधस्तात् अ
धस् उपरि उपरिष्टात् परस्मिन्निति परेण दक्षिणेन दक्षिणात् दक्षिणतः उत्तरतः दक्षिणस्यां दिशि
दूरे दक्षिणाहि राजार्थे नेत्र जसात् सर्वस्मिन्निति अस्मात् ऊरी उररी उरी विस्तारांगीकारयोः सद्य
आदिकाले निपात्यते समानेऽह्नि सद्यः अद्य अधुना इदानीं संप्रति साम्प्रतम् सम्प्रति ऊरीति क
रिति नक्तम् आशु शीघ्रम् पूर्वेद्युः परेद्युः परेयुर्विशेषणः परुत् परारि अन्येद्युः तर्हि यर्हि कर्हि
एतर्हि प्रादिरुपसर्गाः प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि
अपि अति उप आङ् इत्यत्र अन्तर् आविस्॥ प्राग्धातोः॥ उपसर्गा धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः तदव्ययम् वाय
व्ययसंज्ञं भवति क्त्वार्थे च क्त्वाप्रत्ययमणम् यथाशक्त् द्विकृत्वसंग्रामहत्यायेनमव्ययसंज्ञं भ
वति अव्ययादिभक्तेर्लुक तन्न यत्र निर्देशो सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च स
र्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् वष्टि भागुरिरल्लोपम् अवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा
निशा दिशा अवतंसः वतंसः अपिधानम् पिधानम् इत्यव्ययानि आवृतः स्त्रियाम् प्रकारान्ताञ्ज्ञा
तः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति सर्वासामापा अजादेश अजा एडका अश्वा चटका मूषि
का बाला वत्सा होढा मन्दा विलाता संफला भस्त्रफला अजिनफला शणफला पिंडफला स १८

सुपृष्या शाकपृष्या घनकपृष्या कोऽरपृष्या गोनपृष्या पकपृष्या पूरा ऊनत्वा उपसिद्धदेवावि
शान्तेह्यकलिहामध्यमेति ईंयोगेपि कोकिला नालावपि ग्रमला इत्यादि ॥ पादो वा ईप् ॥ पद्धि
पद्धि हिमात् काप्यतः कापिपरे एवं स्याकारस्येकारो भवति कारिका पाचिका ग्रतः किम्
नौका लिपकारी नोन लिपका फलका वटका यकाम्रकाउपरका ग्रपियका ॥ तारका
ज्योतिषि ग्रन्यत्र तारिका वर्णका तान्तवे ग्रन्यत्र वर्णिका वर्तका शकुनौ ग्राचाम् उदीचां वर्ति
का ग्रष्टका ग्रापे ग्रष्टिका मामकविहा सूतका सूतिका पुत्रिका पुत्रका वृन्दारका वृन्दारिका
ग्रार्यका ग्रार्यिका चटकका चटकिका निभस्त्रका निभस्त्रिका पषका पषिका ग्रजका ग्र
जिका नका निका हके हिके निःस्वका निःस्विका ॥ फलस्वो वा ॥ स्त्रियां पूर्वस्य कापि परे नरा
रो वा फलस्वो वा स्यात् गंगका गंगाका गंगिका नदिका नदीका ग्रयसितरा ग्रयसीतरा
वा ग्रहणादेव संध्यन्तरा गात्र गोका नोका ॥ ग्रगा ईप् ॥ देविनी पत्नी मघोनीकजी पयस्लोपः
इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति नद्धितयस्वरयोरीपि च ॥ ग्रोपगवी पैरी ईप्यनोल्लोपः राज्ञो हि
राज्ञी श्विनः षकार ढकार उकार ऋकारान्तवं धात्र स्त्रियामीप् भवति षकाराको ढक्‌फलचरी
इत्वरी फलदक्षीफलहयसी फलदक्षीफलमात्री उ गोमती म पचंती विउषी दोग्धी नद्दती
वारीपः शानः नदंती मचंती नाप्य सीमा सीमानौ ग्रनंता हफवीहने वकयर्ज्व वकयज्वानौ ग्र

सा
वं
२१

19

एवं सीमा सीमे सीमाः दामा दामे दामाः बहुयज्वा बहुयज्वे बहुयज्वानः उपधालोपिनो वेप् बहु
राज्ञी बहुराज्ञ्यौ बहुराज्ञ्यः बहुराजा बहुराजानौ नदादेः अदंतात्स्त्रियामीप् नदी गौरी सौपर्णी
शात्तिकी चौरी सैग्णी पौत्स्नी शाण्डकी कौपाष्टी कौमारी गौरी ताम्बपोयणी इत्यादि अतेन्यवयोवाचि
नोऽदंतात्स्त्रियामीप् कुमारी किशोरी वधूटी चिरण्टी तरुणी तलुनी अतेत्येति किम् वृद्धा स्थवि
रा अदंतात् किम् शिशुः ऊधसोऽनंतस्य वङ्गीदेनेः स्त्रियाम् कुंडोध्नी घटोध्नी वयोवाचिनो हायन
स्येप् त्रिचतुर्भ्यां णत्वम् त्रिहायणी चतुर्हायणी इंद्रादेरानीप् स्त्रियां पुंयोगे इंद्राणी भवानी श
र्वाणी रुद्राणी वरुणानी मृडानी आचार्यादणत्वं च आचार्याणी हिमारण्ययोर्महत्त्वे महद्धि तु०
मं हिमानी अरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लिप्याम् यवनानी मातुलोपाध्या
याभ्यां वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी अपुंयोगे क्षत्रियोपाध्यायेभ्यो वा स्वार्थे अ
र्याणी अर्या क्षत्रियाणी क्षत्रिया उपाध्यायानी उपाध्याया पुंयोगात् अदंतात्स्त्रियामीप् शू
द्री गणकी पालकांतान्न गोपालिका अश्वपालिका सूर्याद्देवतायामाप् सूर्यस्य स्त्री देवता
सूर्या अन्या सूरी जातेरयोपधात् जातिवाचिनो यकारोपधाददंतात्स्त्रियामीप् ब्राह्मणी
वृषली यकारोपधात्तु क्षत्रिया वैश्या क्वचिन्न बलाका गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानाम
मतिषेधः गवयी हयी मुकयी हलस्तद्धितस्येति यलोपः मनुषी मत्सी मत्स्यस्य योगेपि सूर्यो च २१

गार्गी तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः तैषी पौषी ईयि मत्स्यस्य यलोपः मत्सी पाणेकेशीजंघा
न्या गोणी आवपने गोणान्या स्थली अकृत्रिमायाम् भाजी श्राणा चेत् नागी स्थूला चेत् काली
वर्णश्चेत् नीली औषधिप्राणिसंज्ञायां वा कुशी अयोविकारश्चेत् कामुकी मैथुनेच्छायाम् कब
री केशविन्यासे गोणाद्वा गोणी गोणा बहुव्रीहेर्जातिपूर्वपदात्क्तान्तात् ऊरुभिन्नी ना
तोत्ताश्च इत्यत्र ना स्वांगपूर्वपदाद्वा सुरापीती पाणिगृहीती भार्यायाम् अन्या पाणिगृही
ता क्रीतान्तात्करणादेः वस्त्रक्रीती क्वचिन्न धनक्रीता क्तान्तादल्पत्वे अभ्रविलिप्ती द्यौः अल्पत्वे कि
मचंदनलिप्ता स्वांगाद्वा स्वांगवाचिनोऽदन्तादसंयोगोपधाद्वा स्त्रियामीप् सुमुखी सुमुखा
सुकेशी सुकेशा नासिकोदरौष्ठजंघादंतकर्णशृंगाद्वा तुंगनासिकी तुंगनासिका मंदोदरी
मंदोदरा बिम्बोष्ठी बिंबोष्ठा एवं सुजंघी सुदंती सुकर्णी सुशृंगी अंगगात्रकंठेभ्यश्च स्वं
गी स्वगात्री सुकंठी सुपुच्छी एते स्वांगेन्यादि कबरमणिविषशरेभ्यः पुच्छान्नित्यम् कबरपुच्छी
मणिपुच्छी विषपुच्छी शरपुच्छी उपमानात्पक्षपुच्छाभ्याम् श्येनपक्षी श्येनपुच्छी नखोडादेव
ऽस्वरात् कल्याणक्रोडा सुजघना सहनञ् विद्यमानपूर्वाच्च सकेशा अकेशा विद्यमाननासि
का नखमुखात्संज्ञायाम् शूर्पणखा गौरमुखा संज्ञायां किं सुमुखी कन्या वोतो गुणात्
उदन्तात्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप् पट्वी पटुः बह्वादेश्च बह्वी बहुः खरुसंयोगोपधान्न खरुः पांडुः

सा॰
वं॰
२१

20

कृदिकारादक्तियो वा रात्रिः रात्री शकटिः शकटी अक्तयों क्तिप्रभृतिः अजननिः पद्धत्यादिभ्यो वा
पद्धतिः पद्धती ॥ एवमन्यादेः ॥ मनुपूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामैआदेशः ईप्रत्य
योगे पूतक्रतायी वृषाकपायी अग्नायी कुसितायी कुसिदायी मनायी मनावी वा मनावी मनुः प
त्न्यादयो निपात्याः पत्नी एकपत्नी वीरपत्नी सपत्नी अशिश्वी अनडुही अनड्वाही धावी पत्नी वीतिर
श्चोऽरीवी क्वचिदादृढपत्नी दृढपतिः वृषलपत्नी वृषलपतिः एता एनी हरिता हरिणी
श्येता श्येनी असिता असिक्नी पलिता पलिक्नी इत्यादि इतो मनुष्यजातेर्ङीप् दाक्षी अवंती कुंती
ऊतङ् उदन्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियाम् ऊङ् प्रत्ययः कुरूः अयोपधात्किम् अध्वर्युः स्त्री
पङ्गोश्च पङ्गूः श्वशुरस्योकाराऽकारलोपश्च श्वश्रूः उपमानवाचिपूर्वपदादूरूत्तरपदात्
करभोरूः रम्भोरूः संहितशफलक्षणवामसहितसहादेरूरोरपि संहितोरूः शफोरूः
लक्षणोरूः वामोरूः सहितोरूः सहोरूः नृनरयोर्वृद्धिश्च नारी एतान्ति प्रवातिः इति स्त्रीप्र
त्ययाः लिंगार्थे प्रथमा नामार्थे लिंगमात्राद्यापि केवले प्रथमा विभक्तिः स्यात् नियतोपस्थिति
को नामार्थः उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानम् खारी द्रोणः आढकम् एकः द्वौ बहवः अलिंगा
नियतलिंगाश्च नामार्थमात्रस्योदाहरणानि अनियतलिंगास्तु लिंगमात्राधिकस्य तटः
तटी तटम् आमंत्रणे च आभिमुख्यीकरणे प्रथमा स्यात् हे देव हे देवौ हे देवाः भोः भोस्भगोस २०

प्रत्यासम भ्वन्भगवत्त्वच्चवत्त्रिमेतेषां वा निपातत्वं ते यौ भोः हरे भगो नमस्ते इत्यादि शेषाः का
र्यकर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संबंधाधारभावयोः द्वितीयाद्याः षष्ठ्यंता भवंति कार्येक
र्मकारके द्वितीया कटं करोति कारकः रूपं पश्यति चाक्षुषः राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनो
ति सोमपाः कर्तरि करणे च तृतीया भिन्नः पारेण रामेण रावणो लोकरावणः कराग्रेणावि
द्धोपि वा नैर्घ्यते पुनः १ दानपात्रे चतुर्थी वेदविदे गां ददाति क्रियया यमभिप्रैति तत्रापि चतु
र्थी पत्ये शेते विश्लेषो विभागस्तत्र पंचमी हिमवतो वहति गंगा संबंधे षष्ठी राज्ञः पुरुषो देयः
आधारे सप्तमी औपश्लेषिकः सामीपिको भिव्यापको वैषयिको नैमित्तिक औपचारिकश्चेति षो
ढा कटे शेते कुमारो सौ वटे गावः सुशेरते तिलेषु विद्यते तैलं दिवि नामलेपनम् युद्धे सन्नह्यते
थीसैरंगुल्यग्रे करिणां शतम् क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी वर्षति देवे चौरा आयाताः विना
सह नमस्ते निपातोस्त्राम्यादिभिश्च पृथग्योगे द्वितीयाद्या विभक्तयः विनादियोगे द्वितीया वि
ना पापं सर्वं फलति श्रेमराणां तृणीं किम् जीवितेन श्रेतरात्मा मोहत्विः जपमनु प्रावर्षत् समीपे
ऽपह्रीसुराः नदीमन्ववसिता सेना प्रतिदेवान्कृष्णः अभितो ग्रामम् सर्वतो नगरम् धिग्जाल्मम्
उपर्युपरि पर्वतम् अध्यधि मालवम् अधोधो ग्रामम् उभयतः कृष्णम् पर्वेपीतः समया निकषा
हा प्रतियोगेपि कालाध्वनोर्नैरंतर्ये मासमधीते क्रोशं पर्वतः मासं गुडधानाः मासं कल्याणी क्रो

सा
वं
21 २१

शमधीते क्रोशं कुटिला नदी अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामाधारः कर्म॥ अभिनिपूर्वस्य विशेः॥ उपान्वध्या
ङ्पूर्वस्य वसः॥ अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः अभिनिविशते सन्मार्गम् उपवसति अ
नुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः नाभक्त्यर्थस्य वने उपवसति सहादियोगे तृतीया
सह शिष्येणागतो गुरुः एवं साकं सार्धं समं योगेपि॥ येनांगविकारः॥ येन विकृतेनांगेनांगिनो वि
कारो लक्ष्यते ततस्तृतीया अक्ष्णा काणः अंगविकारः किम् अक्षि काणमस्य कंचित्स्यकारं श्राम
एतल्लक्षणे जटाभिस्तापसः प्रकृत्यादिभिश्च प्रकृत्या चारुः प्रायेण याज्ञिकः गोत्रेण गार्ग्यः स
मेनैति विषमेणैति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति सुखेन दुःखेन याति इत्यादि तुल्यार्थयोगे कृत्ये
२. न तुल्यः रामेण तुल्यः फलप्राप्तौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधी
तः फलप्राप्तौ किम् मासमधीतो नायातः इत्यादि नमआदियोगे चतुर्थी नमो नारायणाय एवं
स्वस्ति स्वाहा स्वधालंवषड्योगेपि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी नमस्करोति दे
वान् अभ्यादियोगेष्वपि भोजनाय भोजनस्य वा प्रभुः समर्थः शक्तः कृष्णाय कृष्णस्य वा भद्रं भ
द्रं कुशलमस्तु वेमायुष्यमर्थः प्रयोजनं वा भूयात् रुच्यर्थधातुप्रयोगे प्रीयमाणो हरये रोचते भ
क्तिः श्लाघह्नुङ्स्थाशपां प्रयोगे बोधयितुमिष्टे गोपीकृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते धारे
रुत्तमर्णे भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः स्पृहेरीप्सिते पुष्पेभ्यः स्पृहयति क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां २१

ग्रंथतिकोपस्तत्र ग्रथ्येऽभ्यतिदृश्यतिदृश्यतिश्रूयतिरस्मादि ग्रंथतिकोपद्यतिकिम् भार्यामी
ष्यंति अन्तेश्वादियोगेपंचमी अन्तेऽतानात्रमुक्तिः अन्योग्रहादिहारः आराद्वनात् इतरोग्रामात्
भिन्नः कस्मात् पूर्वोग्रामात् दक्षिणोग्रामात् विनाकस्मात्पृथक्नानावा उपाध्यायादधीते क
थंतर्हि फलतिरुक्षाराधनमनेहतिग्रामादेशमन्यस्येके अन्यतश्चभि सर्वतःसोदिशमुत्तरदक्षिणेदः
णात्सिद्धमित्यादिः उत्पत्तिः प्रजाः प्रजायंते वनाद्ग्रामोयोजने कार्तिक्याआग्रहायणीमासेव
जेनेत्युपरिभ्यांपंचमी अपहरेः परिहरेः संसारः मर्यादाभिविध्योराड्योगेच आमुक्तेः संसारः
प्रद्युम्नः कस्मात्प्रतितिलेभ्यः प्रतियच्छतिमाषान् हेतौतृतीयापंचम्यौ जाड्यात्जाड्येनवाबद्धः स्तो
कान्मोकेनवामुक्तः दूरांतिकयोर्योगेषष्ठ्यपि ग्रामस्यदूरादंतिकाद्वादरस्मादि क्रियाजातिगुण
संज्ञाभिः समुदायात्पृथक्करणंनिर्धारणम् यतश्चतत्रषष्ठीसप्तम्यौ क्रियापराणांक्रियापरेषु
वाभगवदाराधकः श्रेष्ठः गवांगोषुवाकृष्णागौः सम्पन्नक्षीरा नृणांनृषुवाद्विजः श्रेष्ठः छात्रा
णांछात्रेषुवामैत्रः पटुः स्वाम्यादियोगेषष्ठीसप्तम्यौ हरतिहरतोवापाल्यजीत् आयुक्तकुश
लाभ्यांयोगेषष्ठीसप्तम्यौतात्पर्ये आयुक्तः कुशलोवाहरिपूजनेहरिपूजनस्यवा साधुनिपुणा
भ्यांपूजायांसप्तमी मातरिमाधुर्निपुणोवा प्रसितोत्सुकाभ्यांयोगेतृतीयासप्तम्यौ प्रसितउ
त्सुकोवाहरिणाहरौवा साधसाधुप्रयोगेसप्तमी साधुःकृष्णोमातरि प्रसाधुर्मातुले निमित्तात्

सा
वं
22 २२

कर्मयोगे समासो वर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुंजरम् केशेषु चमरीं हंति सीम्नि पुष्कलको हतः
क्तस्य चेत् तस्य कर्मणि प्रथीतो व्याकरणे नादर्थे वर्तते यो संघमायक्तं तथने तोपे मो यस्य समस्य
र्मसो त्ताय मेधावी यस्ते ध्यानाय मक्तये तुमो ष्पृक्तस्य कर्मणि फलेभ्यो याति कावृलोपे कर्म
णि धात्वर्थे पंचमी हर्म्यात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते कर्तृकर्मणोः कृतौ कृति षष्ठी कर्तरि कार्ये च षष्ठी
कारिकाविति कृति प्रयुज्यमाने कृत्स्य स्य कृतिः जगतः कर्ता कृष्णः शुक्लकर्मणो वा नेता शुस्य
ग्रामस्य ग्रामं वा हरिर्देवितिकाह्वा उभयप्राप्तौ कृति कर्मणि षष्ठीन आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन स्त्रीप्र
त्यययोरकाकारयोर्नेति क्रमः सादिकाविभक्तावाकृदस्य जगतः शोषकृतिवा शाद्वानाम
शासनमाचार्येणाचार्यस्य वा वर्तमानाधारार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी राज्ञां मतः बुद्धः पूजितो वा
इदमेषामासितम् क्तादीनाम् कृवंतकृवाणः चक्रिवान् चक्राणः चक्रिवांसम् त्वं हरिः हरिं दिदृक्षुः
वा॰ श्लोकान् विस्मः दैत्यान् ..तको हरिः जगत्स्रष्टा सर्वे कर्तेम विस्मनाहताद्दैत्याः दैत्यान् हतवान् हरिः
ईषत्करः प्रपंचो हरिणा सोमं पवमानः आत्मानं मंडयमानः वेदम् अधीयन् कर्ता लोकान् हि
षः शतवो मुरस्य मुरम् आहिषन् भविष्यत्कस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थस्य नस्य योगे षष्ठीन सतः
पालको व्रजति व्रजं गामी शतं दायी कृत्यानां कर्तरि वा मया मम वा सेव्यो हरिः उभयप्राप्तौ कृ
त्ये षष्ठीन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन इत्यनिकटार्थयोगे षष्ठीपंचम्यौ इत्यनिकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा २२

रा

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी शतस्य दीव्यति वोपसर्गे शतस्य
शतं वा प्रतिदीव्यति षष्ठी हेतुप्रयोगे अन्नस्य हेतोर्वसति सर्वादेर्हेतुप्रयोगे हेतौ योग्येव तृतीया
षष्ठ्यौ केन हेतुना वसति कस्य हेतोः निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वा विभक्तयः सर्वादेस्तृतीयादयः
को हेतुः किं प्रयोजनम् के हेतुम् किं प्रयोजनम् केन हेतुना ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ज्ञानाय
निमित्ताय प्रयोजके प्रथमा आख्यातकृत्तद्धितनिपातोक्ते कारके संबन्धे च प्रथमा स्यात् घटः
क्रियते हरिः करोति कृष्णः कंसं हतवान् कृष्णेन कंसो हतः उपसन्नः पक्वः पचनोऽग्निः स्थाली
यो विप्रः उपाध्यायः पचनी स्थाली ग्रामान्तरः ऊढरथः उद्धृतान्नः पीताम्बरः वीरपुरुषः कौङ्कम
म् माथुरः धनवान् दृष्टहस्तो विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् कुमारसंभवे तारकस्य बोधि-
मः इति विभक्त्यर्थः ॥ श्रीगणेशाय नमः समासश्चान्वये नाम्नाम् नाम्नामन्वये सति समासो
भवति चकारात् कृत्तद्धितधातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययानामपि पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः अव्यये पूर्वे
परे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति समासप्रत्यययोः समासे वर्तमाना-
या विभक्तेः प्रत्यये च परे लुक् स नपुंसकम् सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति नपुंसकस्येति
ह्रस्वः नामत्वात् स्याद्यः अव्ययीभावात् विभक्तेर्लुक् अपि स्थितिः अतोऽमनतः अदन्तादव्ययीभावा-
द्विभक्तेर्लुक् न तु पञ्चमीं विना अमादेशः कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भम् वा तृतीयासोः अदन्तादव्ययीभावात्

सा॰
वे॰
२२

23

ष्णोरन्वास्मात् उपकुंभम् उपकुंभेन कृतम् उपकुंभम् उपकुंभे वा निधेहि अव्ययः किं उपकुंभात् मद्रा
णां समृद्धिः सुमद्रम् यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् मक्षिकाणाम् अभावो निर्मक्षिकम् हिमस्यात्य
यः अतिहिमम् निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् हरिशब्दस्य प्रकाश इति इति हरि विष्णोः पश्चात्
अनुविष्णु रूपस्य योग्यम् अनुरूपम् अर्थं अर्थं प्रति प्रत्यर्थम् शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति
हरेः सादृश्यं सहरि सहादेः सादिति सहस्य सः ज्येष्ठ स्यानुपूर्व्येण अनुज्येष्ठम् चक्रेण यु
गपत् सचक्रम् सदृशः सख्या ससखि वित्तानां संपत्तिः सक्षत्रम् तृणम् अप्यपरित्यज्य सतृण
म् अत्ति अग्निग्रन्थपर्यन्तम् अधीते साग्नि॥ यथा साकल्ये॥ यथा शाक्तो साकल्ये वर्तमानः समस्यते ये
ये वृद्धाः यथावृद्धम् असादृश्ये किम् यथा हरिस्तथा हरः अवधारणार्थे यावति च अव
धारणार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति यावन्तः श्लो
कास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् क्वचिदन्ययेपूर्वपदेऽव्ययीभावः उन्मत्ता गंगा य
स्मिन्देशे इत्युन्मत्तगंगम् शाकस्य लेशः शाकप्रति अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि शलाका
परि एकपरि क्वचित् अपविष्णोः अपविष्णु परिविष्णोः परिविष्णु बहिर्वनात् बहिर्वनम्
प्राग्वनात् प्राग्वनम् ग्रामकेः ग्रामकि अभ्यग्निम् अभ्यग्नि प्रत्यग्निम् प्रत्यग्नि वनस्य समीपम् उप
वनम् गंगायाम् अनु अनुगंगम् तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु आयतीगवम् पारेगंगायाः २२

पारेगंगम् मध्येगंगम् इत्यादयो निपात्याः खलेयवा अस्मिन्काले खलेयवम् द्वौ मुनी वंश्यौ
द्विमुनि त्रिमुनिव्याकरणस्य सप्तगंगाः समाहृताः सप्तगंगम् द्वियमुनम् ॥ इष्टकाः ॥ समासेस
न्निटश्चकरत्येतेशब्दाभवंति शरदः समीपम् उपशरदम् प्रतिविपाशम् जरायाजरसम् उपजरसं
प्रतिशतिप्रत्यसम् अन्ताः पंचपरोतम्पदम् परोत्तरतिज्ञापकात् अन्ततम् उपराजम् उपसमि
धम् क्वचित्समासांतो विधिरनित्यः उपनदम् उपनदि ॥ प्रमादेन तत्पुरुषः ॥ द्वितीयाद्यंते एवं पदे
सतियोन्वयः सतत्पुरुषसंज्ञकः समासोभवति ग्रामंप्राप्तो ग्रामप्राप्तः कृष्णश्रितः कूपपतितः
ग्रामगतः खट्वारूढः मुहूर्तेसुखमुः दुःखातीतः ग्रामगामी अन्नबुभुक्षुः दात्रेणाच्छिन्नमलाचबित्रं
मासपूर्वः मातृसदृशः पितृसमः माषोनम् वाक्कलहः आचारनिपुणः गुडमिश्रः मासावरः द
विज्ञातः नखभिन्नः दध्योदनः गुडधानाः यूपायदारु यूपदारु अर्थेविशेष्यलिंगताच द्विजाया
यं द्विजार्थः सूपः द्विजार्थायवागूः द्विजार्थंपयः भूतबलिः गोहितम् गोसुखम् गोरक्षितम् वृ
कभयम् चौरभयम् स्वर्गापेतः दुःखापोढः व्याघ्रभीतः राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः द्विजयाचकः
देवपूजकः क्वचित्षष्ठीनसमस्यते नृणांद्विजः श्रेष्ठः काकस्यकार्ष्ण्यम् फलानांसहितः इ
दमेषामासितम् अपांस्रष्टा ओदनस्यपाचकः भवतः शायिका क्वचिदमाद्यंतस्यपरत्वंचकर्मधम
रायमतिक्रांतो तिरः नावमतिक्रांतो तिनौः भूतपूर्वः कायस्यपूर्वं पूर्वकायः अपरकायः अपर

सा
वं
२५

24

कायः उत्तरकायः अह्नो मध्यं मध्याह्नः सायाह्नः मध्यरात्रः पश्चिमरात्रः अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली द्वितीयं भिक्षा
याः द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयम् तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयम् तुरीयभिक्षा भिक्षातुरीयम् जी
विकां प्राप्तः जीविकाप्राप्तः प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः जीविकापन्नः इत्यादि समासेष्वेक विदे
कपर्यंतमवरे त्वः शराणां वने शरवणम् आम्रवणम् इक्षुवणम् क्वचिद्वा माषवापिनो माषवा
पिणो व्रीहिवापीनि व्रीहिवापीणि खरपाणाम् खरपानम् अप्रत्यये श्रौढः प्रत्यग्रौढः अलुक् क्वचित्
पात्रेसमितः गेहेशूरः गेहेनर्दी ॥ नञि ॥ नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषः समासो भवति ॥ न
समासे सति न ञोदादेशो भवति स्वरे अश्वादन्योऽनश्वः संशयस्याभावोऽसंशयः ॥ निरनुबंधक
स्य तत्वातो ॥ न तत्पुरुषः नरकः नकः नासत्यौ नैकधा ॥ चार्थे द्वंद्वः ॥ समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगस
माहाराश्चार्थाः तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबंधः समुच्चयः वटो भिक्षाम
टगां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधोऽन्वाचयः मिलितयोरेकत्रान्वय इतरेतरयोगः संहतिः
समाहारः तत्राद्ययोर्न समासोऽसामर्थ्यात् द्वंद्वे ल्पस्वरप्रधानेकारोकारांतानां पूर्वनिपातः
पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ अग्निश्च मरुच्च अग्नीमरुतौ भोक्तृभोग्यौ धवखदिरौ ईशश्वरयोः नाप
संपर्वतौ स्वरादेस्तस्य ईशाकृष्णौ देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्याकारः ईशाबृहस्पती अग्राविष्णू क्वचिन्न
अग्निवायू ॥ इद् अग्नेः सोमवरुणयोः ॥ अग्न्यादेः सोमादीनां स परः अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ समा २५

ञः स्यात् पूर्वं विरुद्धो पूर्वः
ह्रान स्यो विरुद्ध मज्ञानम्
अन्यत्र समासे सति नञो
नादे

द्वावेकवद्भावः॥ एकत्वे द्विगुर्द्वंद्वौ॥ एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिंगौ भवतः पाणि
पादम् मार्दंगिकपाणविकम् रथिकाश्वारोहम् बदरामलकम् पदकक्रमकम् शशकुशप
लाशम्॥ संख्यापूर्वो द्विगुः॥ तद्धितार्थविषये समाहारे च वाच्ये संख्यापूर्वो योऽन्वयः स द्विगुसंज्ञकः
समासो भवति पंचकपालः समाहारे तु ईपू द्विगुः समाहारे द्विगुसमासो भवति तिलोकारोना
दीपूरणानां ग्रामाणां समाहारः दशग्रामी पंचाग्नि क्वचिन्न पंचपात्रम् चतुर्युगम् त्रिभुवनम्॥ ब
हुव्रीहिरन्यार्थे॥ अन्यपदार्थे योऽन्वयः स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति बहुव्रीहौ विशेषणा
सप्तम्यंतक्रांतसर्वादिसंख्यानां पूर्वनिपातः बहुधनं यस्य स बहुधनः शूलिपाणिर्यस्य सो शूलिपाणिः
सि:४८ लंबौ कर्णौ यस्य स लंबकर्णः कंठेकालः बहुगडुः कृतकटः सर्वप्रियः द्विगुः ह्यन्यः क्वचिन्न च
इशोत्वरः पद्मनाभः दंतजातः कृतमित्रः क्वचिन्न गुरुप्रियः प्रियगुरुः आहिताग्निः अग्न्याहितः
३ु प्रसूयतः उद्यतासिः नञ्स्तम्भः प्रजामेधयोरस् सुप्रजाः दुर्मेधाः सुमेधाः पंमादत् प्रथमो र
पवती भार्या यस्य सः॥ अन्यार्थे॥ स्त्रीप्रत्ययांतस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति एवं हि समासेस
तिसमानाधिकरणे स्त्रीलिंगे पदे पूर्वस्योक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिंगस्य पुंलिंगस्येव रूपं स्यात् रूपवत्
भार्यः उक्तपुंस्कस्य किम् खट्वा याहितोयः गंगाभार्यः ह्रस्वप्रत्ययांतस्य न वामोरुभार्यः पूरणाद्य
प्रत्ययांते प्रियादौ च न कल्याणी पंचमी यासां रात्रीणां कल्याणी पंचमारात्रयः कल्याणीप्रियः त

सा
वं
२५ रतमचरट्कस्यदेशपदेशीयद्रूपपाशादौ पुंवत् दर्शनीयतमादर्शनीयतमा दर्शनीयचरीदर्शनीय
कल्पादर्शनीयदेश्यादर्शनीयदेशीयादर्शनीयरूपादर्शनीयपाशा शासिवत्कल्पाद्यर्थस्य पुंवत् व
ह्वीभ्यो देहिवक्तव्याः यत्नव्याः ॥ त्वतयोर्गुणवचनस्य ॥ शक्ताया भावः शक्तत्वम् शक्तता शक्तया
दीनामंशादिषु शक्तस्या पुंशक्तदोरम् मृगक्षीरम् काकशावः सर्वादेः समासादौ पुंवत् द
त्तिणस्याः पूर्वस्याश्चान्तरालं याविदिक् सा दक्षिणपूर्वा सर्वाः प्रधानमस्येति सर्वमयः सर्वा करो
तीति सर्वकरः यञ्ज्ञानिनोः पुंवत् ॥ पत्नीवाचरतीति पत्नायते दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः
स्वाभिव्यां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी अकतद्धिताभ्यां कोपधस्य न पाचिकाभार्यः
रसिकाभार्यः अकतद्धिताभ्यां किम् पाकभार्यः संज्ञापूरण्यार्थप्रत्ययान्ते दत्ताभार्यः पंचमीभा
र्यः वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकारार्थस्य न माथुरीभार्यः रक्तेन कषायेणारक्ता काषायी क
षायस्य काषायकन्थः विकारेत हेम्नो विकारः हैमी हैमी मुद्रिका यस्य स हैममुद्रिकः वृद्धिमति
पुंवत् वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्यः ॥ स्वांगादीतो मानिनि ॥ सुकेशी भार्या यस्य स सुकेशीभार्यः मा
निनि तु सुकेशमानी जातिवाचिनः स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवद्भावः ब्राह्मणीभार्यः इत्यादि ॥ गोः ॥ गोशब्दस्यान्त्यस्यैव
र्तमानस्य ह्रस्वो भवति पंचगावो धनं यस्य स पंचगुः संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्यान्तलो
पः सहस्तपादा यस्य स सहस्तपात् शासादौ स्वरेत हितयसस्वरयोरीपीकारे च पदादेशः सहस्तपदः २५

सहस्रपदा व्याघ्रपात् व्याघ्रपदी कुले वैयाघ्रपदः वैयाघ्रपद्यः व्याघ्रपदी द्विपात् द्विपादौ द्विपदः
सुपात् ...काः ॥ लोपो वा ॥ लोन सुपदस्य देलोपो भवति स्वरे यकारे च परे वा ग्रहणात् क्वचित्र क
विडपथाद्यालोपश्च मध्याह्नः पूर्वाह्नः कविराजः कृष्णसखः देवगवी परमगवः राजपुरम्
एकपुरम् सर्वपुरम् वाहुः मनसेटत्तिणपथः अहोरात्रम् सुराज्यम् पंचषाः वेदुकन्तेकाः व
कुलत्मीकः स्त्रीपुंसौ सक्थाम महोक्षः जातोक्षः वृद्धोक्षः व्याघ्रव...म् आयुषम् ग्रामनक्तः कौ
टतक्षः फलकसक्थम् पूर्वसक्थम् ऊर्ध्वजानम् ऊर्ध्वनावम् कर्मधारयस्तत्पुरुषे पदद्वयतस्या
येपकार्यनिष्पन्ने सति योल्पः सकर्मधारयः समासो भवति कर्मधारये पूर्ववत् नीलमुत्पल
म् नीलोत्पलम् ...कमलता...कोकिलः ब्राह्मणभार्या सकेशभार्या ...नुलिम...: एकना
थः सर्वयाज्ञिकः जरैत्रयायिकः पुराणमीमांसकाः नवपाठकाः केवलवैयाकरणाः ना
...समासः प्रादेरुपसर्गस्य नाम्ना कृदन्तेन सह तत्पुरुषः समासः स्यात् व्याघ्रः कव
पः कुंभकारः शाकपार्थिवादीनां मध्यपदलोपः शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवपूज
को ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥ सहादेः सादिः ॥ समासे सति सहादेः सादिरादेशः स्यात् सहपुत्रेण स
पुत्रः सहा...वैतीति सध्यङ् सम...वैतीति सम्यङ् तिरो...वैतीति तिर्यङ् विष्वग्यङ् लक्ष्मीर्जायाय
स्य लक्ष्मीजानिः कृत्तिमत्रमकटत्रम् ...स्मम कडस्मम कोस्मम् कवोस्मम ... भूमिश्च

26

द्यावाभूमी जायाचपतिश्चजम्पतीदंपतीजायापतीमातरपितरौकुपुरुषः कापुरुषः षट्चदशच
षोडश षट्दंतायस्यसषोडन् महानीश्वरोमहेश्वरः महादेवः खरानासिकायस्यसखरणसः ख
रणाः खुरणसः खुरणाः उन्नतानासिकायस्यउन्नसः प्रणसः विगतानासिकायस्यसविग्रः
विख्यः वनस्पोष्ठयोयस्यसवनस्थः प्रोष्ठोगौस्तस्येवपादौयस्यसप्रोष्ठपदः प्रजातेजानुनीय
स्यसप्रज्ञुः संज्ञुः शार्ङ्गंधनुर्यस्यशार्ङ्गधन्वा उद्गन्धिः सुगन्धिः पूतिगन्धिः सुरभिगन्धिः द्वित
नुवनदंत् श्रमसंवतीतिश्रदयाट् श्रमसगपट् श्रदमगपट् कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः
कौमुदगंधीपतिः समानेज्योतिरस्यसज्योतिः सनाभिः सनामासवयाः सब्रह्मचारीसतीर्थ्यः
क्षीरोदः लवणोदः घाहोदः पृषोदरम्वारिवाहकोवलाहकः गूढोत्मादत्तिगतीवमदति
गणात्रमित्यादि अलुकक्वचित् क्वचित्समासेतद्धितेचविभक्तेरलुग्भवति कुठात्मकः दू
रात्मकः निकटात्मकः अप्सुयोनिः सरसिजम् सरोजं उरसिलोमा दिविस्पृक् कंठेकालः
वाचोयुक्तिः दिशोदंडः पश्यतोहरः खेशयः ग्रामेवासः ग्रामेवासी वीरस्यकुलम् ओजसा
कृतम् सहसाकृतम् अंभसाकृतम् अंजसानुजः जनुषान्धः आत्मनापंचमः त्वचिसारः गवि
ष्ठिरः युधिष्ठिरः आत्मनेपदम् आत्मनेभाषा मध्येगुरुः स्तम्बेरमः कर्णेजपः पुत्रोऽन्तेन
देग्रामुष्यायणः आमुष्यकुलिका आमुष्यपुत्रिका मातापितृभ्यांस्वसा मातृष्वसा पितृष्वसा २९

पितृष्वसा मातुः पितृष्वसा मातुः स्वसा मातुः ष्वसा पितुः स्वसा पितुः ष्वसा होतुः पुत्रः देवतं ते
वासी पितुः पुत्रः पितृअंतेवासी देवानांप्रिय इति मूर्खे अम्पत्र देवप्रियः दिवोदासः शुनःशेपः शु
नःपुच्छः शुनोलांगूल इत्यादि तरतमप्कल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यंतस्यानेकस्वरस्य
ह्रस्वो भाषितपुंस्कस्य ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा ब्राह्मणिरूपा ब्राह्मणिकल्पा ब्राह्मणिचेली
ग्नीबंतस्य त्रीशब्दयोन स्येबंतस्यैकस्वरस्य वा ह्रस्वस्तरादौ श्रीतरा श्रितरा भ्रूतरा भ्रुतरा स्त्रीतरा
स्त्रितरा क्षितः पटस्य वा प्रेवङ्गावस्य विदुषितरा विद्वत्तरा महवतीतरा महवत्तरा पचन्तितरा प
चत्तरा इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ह्रस्वः इष्टकचितम् पक्वेष्टकचितम् इषीकतूलम्
मुञ्जेषीकतूलम् मालभारी उत्पलमालभारी ॥ कारे सत्यागदस्य ॥ नुम् सत्यङ्कारः अगदङ्कारः
अस्तोश्च अस्तुङ्कारः धेनुर्भव्यायाम् धेनुम्भव्या लोकस्य पृणे लोकम्पृणः इत्येऽनभ्याशस्य
अनभ्याशमित्यः भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे भ्राष्ट्रमिन्धः अग्निमिन्धः ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ तिमिङ्गिलः गिलगिले च
तिमिङ्गिलगिलः उग्रम्भद्रयोः करणे उग्रंकरणम् भद्रंकरणम् रात्रेः कृति विभाषया रात्रिंच
रः रात्रिचरः रात्रिमटः रात्र्यटः नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ वंतेषु पूर्वपदस्य दीर्घः
उपानत् नीवृत् प्रावृट् मर्माविध् ऋचीक ऋक् सनीषट् परीनत् ॥ मन्त्रे चैवक्षस्वरस्य ॥ अमरावती श
रादेश्च शरावती अजिरादेर्न अजिरवती उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं दीर्घः परिपाकः परीपाकः

वं
सू
२२

27

अमनुष्ये किम् निषादः श्वादेश्च द्वंद्वे द्वंद्वेसति श्वाविराटेर्लोपः मातापिता च पिता च पितरौ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च
श्वशुरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ ऋतां द्वंद्वे पूर्वपदस्यात्वम् मातापितरौ हो
तापोतारौ नेष्टोद्गातारौ पुत्रेवा पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ पुमान् स्त्रियाशब्दाद्विषये ब्राह्मणश्च
ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ ग्राम्यपशुसंघेष्वनेकशफेषु स्त्री गावश्च गावश्च गाव इमाः अनपुंसकस्य
नपुंसकेन सहोक्तौ नपुंसकं शिष्यतेनश्चैकवद्वा शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लम् शुक्लानि
सर्वपश्चतो योवा दिक्संख्ये संज्ञायाम् दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः समानाधिकरणेन
संज्ञायामेव समस्यंते स कर्मधारय समासः दक्षिणाग्निः सप्तर्षयः संज्ञायां किम् पंचफलानि
दिक्संख्ये किम् पूर्वं गात्वा द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैव लिंगम् कुक्कुटमयूर्याविमे अर्धपिप्प
ली द्विगुश्चात्मालम्बरादि समासेन पंचकपालः आमो जीविको आमजीविकः आपन्नजी
विकः अलंकुमार्यलंकुमारिर्निष्कौशाम्बिः अश्ववडवयोर्द्वंद्वः पूर्वलिंगः अश्ववडवान् रा
त्र्याह्नांताः पुंस्येव अहोरात्रः पूर्वरात्रः पूर्वाह्नः द्व्यहः त्र्यहः संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम् द्विरात्रम्
त्रिरात्रम् अपथं तत्पुरुषे क्लीवम् अपथम् अर्धर्चादयः क्लीवपुंसोः अर्धर्चम् अर्धर्चः धनम् धनः
पद्मम् पद्मः नीर्थम् नीर्थः एवं शरीरमंडपपुस्तकदंडांकुशशाकलशमादि आवंतो नवरपदा द्विगोर्वे न.
पु पंचखट्वम् पंचखट्वी अनो नो लोपो द्विगोर्वेपु पंचतक्षं पंचतक्षी आप स्त्रदिनाभ्यामह्नः क्लीव २२

ता उपगाहम् सरित्नाहम् संख्याव्ययाभ्यां परस्य पथः क्लीवता त्रिपथम् अविपथम् सामान्येन
प्रेमकम् मृद्‌ पचति प्रातःकमनीयम् उपज्ञोपक्रमान्त तत्पुरुषः क्लीवम् उपज्ञायमानोप
क्रम्यमाणयोः आद्यप्रयोगे द्योत्यमाने इष्यते पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रंथः नंदोपक्रमं द्रोण
च्छायान्तस्य बहुपदार्थे वा क्लीवत्वे इक्षुच्छायम् इक्षुच्छायाम् राजपर्यायपूर्वो रक्तः पिशाचपूर्वश्च
सभान्तः इनसभम् ईश्वरसभम् नेह राजसभा रक्तःसभम् पिशाचसभम् संघातार्थसभान्तः स्त्री
सभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः सेनासुराछायाशालानिशान्तो वा ब्राह्मणसेनम् यवसुरम् कुड्य
च्छायम् गोशालम् श्वनिशम् पक्षे ब्राह्मणसेनेत्यादि इति समासप्रक्रिया अपत्ये णः नाम्नोऽप
त्येऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति आदिस्वरस्याणिति च वृद्धिः स्वराणां मध्ये आदिः स्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति
ञ्णिति तद्धिते परे वोयस्वरे उवर्णस्योतश्चावृद्धिते स्वरे यकारे च परे उपगोरपत्यम् औप
गवः वैदः वासिष्ठः गौतमः भार्गवः आङ्गिरसः वैदः और्वः मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्वस्य मातु
शब्दस्य उत् भवति अणि परे षाण्मातुरः द्वैमातुरः साम्मातुरः भाद्रमातुरः शिवादेरण् शै
वः गाङ्गः अत इञ् अदन्तात् अकारान्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः दा
रथिः दाशरथिः पौरन्दरिः बाह्वादेश्च बाहविः औडुलोमिः गार्गिः वैदिः नाडिः कौञ्जिः सुधातृ
व्यासवरुटनिषादचण्डालबिंबानामकङ् च सुधातुरपत्यं सौधातकिः एणायनमेयवणीयायार्थ

नशात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेश्च॥ गर्गादेर्यः॥ नडादेरायनण् अश्वादेः स्त्रीशत्र्ययोनाम्नश्चणः पितृष्वस्रादे
रीयोऽपत्येर्थे गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः वात्स्यः कान्यः कातेयः शाकटः मौद्गल्यः पौतिमाष्यः नाडायनः
चारायणः गार्ग्यायणः आमुष्यायणः आत्रेयः कापेयः नैयेयः गांगेयः माद्रेयः नादेयः कल्याणि
देर्निनङ् च कल्याणिनेयः कौलटिनेयः गोधादेरारण्णौ गौधारः गौधेरः नादेरः पाण्डरः पाण्डेरः
पैतृष्वस्रीयः मातृष्वस्रीयः पितृष्वस्रादेर्यणीति लोपः पैतृष्वसेयः मातृष्वसेयः पाण्डेश्चणः पाण्ड्यः
पाण्डी चटकादेरण् चटकस्यापत्यं चाटकैरः स्त्र्यपत्ये लुक् चटका लुग्बहुत्वेऽस्त्रियां गोत्रस्य
गर्गाः वसिष्ठाः भृगवः अंगिरसः कुत्साः गौतमाः स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुशूरसेनादिभ्योऽब
हुत्वेपि अवन्ती कुन्ती कुरुः शूरसेनी देवतेदमर्थे देवतार्थे इदमर्थे चोक्तावत्समानाख्यश्च याम
वेति इन्द्रो देवतास्यैन्द्रम् सौम्यम् आग्नेयम् गृहमेधीयम् वास्तोष्पतीयम् अग्नीषोमीयम् मरु
त्वतीयम् अपोनप्त्रपांनप्त्रपोनपादपांनपातोः अपोनप्तृ अपांनप्तृ आदेशौ भवतः इयघयोः परतः
अपोनप्त्रीयम् अपांनप्त्रीयम् अपोनप्त्रियम् अपांनप्त्रियम् शाक्रषण्णः शाक्रदेवतास्य शाक्रषेणः
कः प्रजापतिर्देवतास्य कायम् कविहृद्योः कविल्लृतौ नरपटयोः स्वरयोर्वृद्धिर्भवति ञ्णितिच
परे आग्निमारुतं कर्म अग्नेर्वृद्धौ वृद्धिमत्युत्तरपदे ग्रेरिदादेशः स्यात् आग्निवारुणम् सौहार्दम्
सौभागिनेयः सौभाग्यम् साङ्कसैन्धवः आनुशातिकम् ऐहलौकिकम् पारलौकिकम् पौर्ववा २८

षिकम् अपराह्णेतनम् । गोनोर्वा उत्कावत्स्यमाणाप्रत्यया गोनोर्वा सपूर्वस्यायमस्य स्वपूर्वः
पित्र्यम् मात्र्यम् पयस्यम् जल्यम् नदीयम् त्वदीयम् मदीयम् अस्मद्युष्मदक अस्मदीयम् पितृ
भ्रातरि व्यः पितृभ्राता पितृव्यः मातृभ्रातरि डुलः मातृभ्राता मातुलः मातृपितृभ्यां पितरि
मातरि डामहट् मातुः पिता मातामहः पितामहः मातृमाता मातामही अवेर्दुग्धे सोढदूस
मरीसाः अवेर्दुग्धम् अविसोढम् अविदूसम् अविमरीसम् तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ नि
ष्फलस्तिलस्तिलपिञ्जः तिलपेजः कारकात् क्रियायुक्ते कारकाद्धेतोरप्यायाः क्रियायुक्ते
कृतनिकमगामिव कर्मसमकोऽकमम् वस्त्रेनवृत्तो वास्त्रो रथः काम्बलम् द्वैपः वै
याघ्रः पाण्डुकम्बलादिनिः पाण्डुकम्बलेन संवृतः पाण्डुकम्बली रथः वर्मिष्ठेनयोक्ते वार्मिणं
सामकालेयम् वेन्तविनाक्रलोवाहचोग्रंथः मन्तुनाप्रोक्तो मानवो धर्मः मधुराया आग
तो माथुरः ग्राम्यादागतो ग्राम्यः धुरंवहतीति धुर्यः धौरेयः सर्वधुरीणः एकधुरीणः सु
त्वपाथेनसैलौपदेये सर्वलोकंमंसर्वलोकीयम् पाण्ड्वलोकीयम् देवस्वराजपरजनात्कीयो
ये देवकीयम् स्वकीयम् राजकीयम् जनकीयम् परकीयम् मध्यान्मः मध्यमः हेमन्तस्य
वान्तलोपो वा हैमनम् हैमन्तम् चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः चिरत्नम् परुत्नम् परारित्नम् अग्रा
ग्रादिपश्चाद्भ्यो डिमः अग्रिमम् आदिमम् पश्चिमम् अन्तिमम् हेतुमनुष्येभ्यो वा रूप्यमयटौ स

वं
सू
५५

मादागतमश्ममयरूप्यम् सममयम् देवदत्तरूप्यम् देवदत्तमयम् देवदत्तीयम् छगलिनो ऽप

५॰ न् छगलिना प्रोक्तमधीते छागलेयिनो विप्राः पाराशर्यशौलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोर्णिनिः

पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः कर्मन्दकृशा ६॰

श्वादिनिः कर्मन्दिनः कृशाश्विनः त्रपुजतुनोः षुक् विकारे त्रपुणो विकारस्त्रा

पुषम् जातुषम् शम्याल्लञ् शामीली स्रुक् शाक्तियष्टोरीकण् प्रहरणे शाक्तीकः याष्टी

कः विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुको वा विंशतेस्तिलोपो ऽडिति विंशकः त्रिंशकः कर्मणो ड्वुकञ् कर्म

णो ऽभवति कार्मुकम् मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च मनोरपत्यं मनुष्यः मानुषः जातौ किं मा

नवो ऽपमः केनेयेकाः कद्रुन्रूपरकः इत्येते प्रत्ययाः स्युः कतिविकर्मणि चोक्तवत्समारोप

चार्थेष्वणिनो वा क्रमकः पदकः ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः सध्रीचीनः समीचीनः

तिरश्चीनः कुलस्यापत्यं कुलीनः महाकुलीनः क्वचिद्यलोपः कन्याया अपत्यं कानीनो व्या

सः कान्यस्येमे कानीयाश्छात्राः देवस्यापत्यं दैवतिकः पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी त

त्रभवः पौषीणः तैषी तिष्यस्यापत्यं तैषिः शक्रो देवतास्येति शाक्रियम् ऐन्द्रस्य लिंगानि सिंहिये

ष्वैतैरीयन्तेयादिकः कुद्दालैः खनतीति कौद्दालिकः हलेन वहतीति हालिकः शार्ङ्गं करोती

ति शार्ङ्गिकः दाण्डिकः मीनान् हन्तीति मैनिकः पर्वे चरतीति पार्विकः आयस्मिकः पतिणो ५५

हन्तीति पाक्षिकः शाकुनिकः तैत्तिरिकः हारिणिकः मात्स्यिकः मार्गिकः सारङ्गिकः पुरा
णमधीते पौराणिकः ऐतिहासिकः पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ पाकमूलयोः पीलूनां
पाकः पीलुकुणः कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् पक्षात्तिर्मूले पक्षस्य मूलं पक्षतिः चुञ्चुचणौ वित्ते
विद्यया वित्तः ख्यातो विद्याचुञ्चुः विद्याचणः वेः शालच्छङ्कटौ विस्तृतम् विशालम् विशङ्कटम्
विसंप्रोदः कटः विकटम् संकटम् प्रकटम् उत्कटम् अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसि अलाबू
नो रजः अलाबूकटम् तिलकटम् उमाकटम् भङ्गाकटम् गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः
गवां स्थानं गोगोष्ठम् अश्वगोष्ठम् संघाते कटः अवीनां संघातः अविकटम् विस्तारे पटः अवि
पटः द्वित्वे गोयुगः द्वौ उष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् षट्त्वे षड्गवः अश्वषड्गवं स्नेहे तैलः तिलतैलम् स
र्षपतैलम् भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ इक्षूणां भवनं क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् इक्षुशाकिनम् अ
प्र॰ वकुटारकटौ अवात्कुटारश्च अवकुटारः अवकटः नासिकाया नते संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटः अवा
न्नासिकाया नतं अवटीटम् अवनाटम् अवभ्रटम् तद्योगान्नासिका अवटीटा अवनाटा अ
वभ्रटा तद्योगात्पुरुषोऽपि अवटीट इत्यादि नेर्बिडज्बिरीसचौ निबिडम् निबिरीसम् ॥ इनपिटकाः ॥
एते त्रयः प्रत्यया नेः स्युः कचिचिकादेशाः क्रमेण चिकिनम् चिपिटम् चिक्कम् क्लिन्नस्य चिल्पिलौ लू
लश्चास्य चक्षुषी इत्यर्थे क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चुल्लः पिल्लः चिल्लः उपाधिभ्यामत्यकन्नारूढयो

मा
वं
30 १०

त्यकः पर्वतस्यासन्नभूमिः उपत्यका पर्वतस्यारूढाभूमिः अधित्यका कर्मणि घटोऽठच् इत्यर्थे
कर्मणि घटते कर्मठः सास्तात्सस्तिसंज्ञायामिति केलोपश्च सास्तात्मस्तासाती इस्तादिभ्य इतिस्त
नेत्यर्थे इष्टमनेनेष्टी अधीती इत्येवमादीन श्राद्धमिति श्राद्धिकाः अनुपदीत्यादयो निपात्याः श्रोत्रिये
हो छन्दोऽधीते च श्रोत्रियः छन्दोऽधीते श्रोत्रियः पत्ते वैदिकिस्त्यः श्रोत्रियो ब्राह्मणः अनुपदमन्वे
ष्टा अनुपदी आख्याताद्यपसर्वादेष्टुः शाकटपवनाकै उष्णकैः सर्वकः उभकोऽध्यकमहमक
मल्पकम् ह्रस्वकम् स्नातकः भवार्थे यतनौ अजायोभवतः अजाय्यात् ऋजभवः ऋजायः ऋतत्यः
अमात्यः इहत्यः क्वत्यः ततत्यः दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् दाक्षिणात्यः पौरस्त्यः पाश्चात्यः आमास्ति
कएवा श्रीवास्तिकः स्वस्त्यः स्वस्तनः पौर्वमस्तनमग्रेतनमसस्तनम् सदातनः सनातनः पुरा
तनः दोषातनः सायंतनः चिरंतनः प्राह्णेतनः प्रगेतनः वाक्यार्थे उक्तावदस्माणोऽश्वमयावा
स्वार्थे भवंति देवदमकशौरः वयएववायसः रक्षएवराक्षसः चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् समी
पएव सामीप्यम् चत्वार एव वेदाश्चातुर्वैद्यम् अनन्त एव आनन्त्यः त्रैलोक्यमग्रे नेतएवानेत्यम् अवम
थएवावसथ्यम् भेषजएव भैषज्यम् भागरूपनामभ्योधेयः भागएव भागधेयः रूपमेव रूपधे
यम् नामधेयम् देवात्तः देवता मृदस्तिकः मृदेव मृत्तिका सस्नौ प्रशंसायाम् प्रशस्ता मृत् मृ
त्स्ना मृत्सा अणीयसोऽर्थेष्टकस्मादोऽष्टाकाऽस्माकौ एकार्थयोस्तवकममकौ अवयोर्ष्माकं १०

वायं यौष्माकीणः यौष्माकः आवयोरस्माकं वायम् आस्माकीनः आस्माकः तवायं तावकः
ममायं मामकः तावकीनः मामकीनः वत्तस्ये तत्येसादृश्ये वत्प्रत्ययः स्यात् चंद्रेणतुल्यं चंद्र
वत् वरवत् पटवत् ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् मथुरायामिव मथुरावत् पाटलिपुत्रेप्राकारः चैत्र
स्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गृहम् शब्देपि विधिमर्हतिविधिवत् भावेत्वतलणः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त
त्वं. कं भावः तच्चैतेस्युः तान्तः स्त्रियाम् त्वं क्लीवम् ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वम् शुक्लत्वम् शौक्ल्यम्
दैर्घ्यम् कर्मणि च ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् राजन्यम् राज्यम् लोहितादेर्डिमन्वा वा
लोहितिमा लोहितता लौहित्यम् शुक्लिमा लघिमा महतो भावो महिमा भावेण् लाघवम् गु
रोर्भावो गौरवम् यौवनम् शैशवम् मौनम् शौचम् औद्धत्यम् ॥ ऋतरमति ॥ हसादेर्लघोर्ऋकार
स्य रेफो भवति इमनि इष्ठेयसोश्च पृथोर्भावः प्रथिमा म्रदिमा कृशिमा लघोः किम् कृष्णि
मा हसादेः किम् ऋजिमा बहोर्लोपो भू च बहोः बहोः परेषामिमनादीनामिवर्णस्य लोपो
भवति बहोर्भूरादेशः बहोर्भावो भूमा स्तेनाद्यन्नलोपश्च स्तेनस्य कर्म भावो वा स्तेयम् स
मूहेर्थेपि मयूराणां समूहो मायूरम् काकम् तैत्तम् कैदारिकम् गाणिकम् हास्तिकम् गा
र्भिणम् ग्रामताजनताबन्धुतासहायताग्रामणीगव्या वाहंकम् कैदार्यम् कावचिकम् श्वा
नाणम् वाडव्यम् मानव्यम् जनता सहायता पक्षाणः पक्षीणां समूहः पाक्षम् साक्तकम् ऐ

सा
वे
३१

नकमरण्यां खलगोरथेभ्यः इनित्रकठ्याः खलिनी गोत्रा रथकठ्या हितेचतेभ्यो यः सर्वायहितः
सर्वीयः आत्मनीनः विश्वजनीनः मातृभोगीनः अप्सूपाद्यहितम सख्यम शामित्राय हितम् शामित्री
यम् शोकवेहितं शोकव्यम गव्यम हविष्यम खल्यम शुनोवस्योवाचदीर्घः शुनो हितं शुन्यम्
शून्यम् ऊधसोनङ् ऊधन्यम अजाविभ्यां थ्यः अजथ्या अविथ्या अस्त्यर्थे मतुः नाम्नः गोमान्
गोमती श्रीमान् अरकौच मत्वर्थे नाम्नः यः इकत्वदंतात् यशोसः वैजयंतः दंडिकः धर्मिकः
मांतोपधाद्वहितौ मांतात्मोपधादवर्णांतादवर्णोपधाश्च वहितौ स्तः इनत्वदंतात् किवान्
इदंवान् लक्ष्मीवान् धनवान् यशस्वान् तन्त्रीदारो यवादेर्न यवमान् भूमिमान् नरितादि
भ्यश्च नरिद्वान् विफद्वान् व्रीह्यादेरिकेनौ मायिकः व्रीहिकः लोमपामपिच्छादिभ्यः शने
लचः लोमशः गिरिशः पामनः ट्टुणः अंगना लक्ष्म्याश्च लक्ष्मणः विश्वगित्यत्र पटलो
पक्ष्माकृतसन्ध्येः विशानः पिच्छिलः नेदिलः फेनिलः सिध्मादेर्लः सिध्मलः चूडालः ऊम्दन
उवतेसेभ्योड्वत् ऊमुद्वान् नड्वान् वेतस्वान् महिष्यात्मतः महिष्मान्देशः नडशादाड्वुलः नड्वु
लः शाद्वलः श्रृंगाद्वृंदाभ्यामारकः श्रृंगारकः वृंदारकः फलबर्हाभ्यामिनिः फलिनः बर्हि
णः हृदयादालुः हृदयालुः शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने शीतं न सहते इति शीतालुः उष्णा
लुः तृप्रंडः रवंनसहते तृप्रालुः हिमादेलुः हिमेलुः बलाद्दूलः बलं न सहते बलूलः वातात्समूहे ३१

व वातेन सहते वातस्य समूहो वा वातूलः पर्वमरुद्भ्यां तः पर्वतः मरुत्तः ऊर्णाहंशुभम्भ्यो यु ः
ऊर्णायुः अहंयुः शुभंयुः स्वामिन्नैश्वर्ये स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी वातातीसारपिशाचा
न्नामिनिः कुक् वातकी अतीसारकी पिशाचकी ज्योत्स्नादिभ्योण् ज्योत्स्नः तामिस्रः ता
पसः सैकतः शार्करः ऊषिसुषिमुष्कमधुमलवत्सकुंजनगपांसुपांडुभ्यो रः ऊषरम् सुषिरं
मुष्करम् मधुरः मलरः वत्सरः कुंजरः नगरम् पांसुरम् पांडुरम् कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च कच्छुरः द्यु
द्रुभ्यां मः द्युमः द्रुमः केशादिभ्यो वः केशवः मणिवः हिरण्यवः ॥ अर्णसो लोपश्च ॥ अर्णवः र
जः कृष्यासुतिपरिषद्भ्यो वलः रजस्वला कृष्यादीनां वले दीर्घः कृषीवलः आसुतीवलः प
रिषद्वलः ॥ अन्येभ्योपि ॥ भ्रातृवलः पुत्रवलः दंतावलः शिखावलः ॥ तुंदिवलिवटिभ्यो भः तुंदिभः
वटिभः वलिभः एतत्किमयत्तदिदंभ्यः परिमाणे वतुः यत्तदेतदा सा वतौ यावान् तावान् एता
वान् किमः किर्वस्य घः कियान् इदमः इश वतोर्वस्य घः इयान् अहाद्देल्लः अहाल्लः हपालः
दयालः औन्नत्ये दंताउरः दंतुरः असमायामेधास्रग्भ्यो विन् तपस्वी वर्चस्वी ओजस्वी मेधावी
स्रग्वी मायावी ॥ वाचो ग्मिन् ॥ वाग्मी ॥ आलाटौ कुत्सितबहुभाषिणि ॥ वाचालः वाचाटः ईषद
समाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः पटुदेश्यः पटुदेशीयः
बहुर्वा प्राक् चेत्सचप्रागेव ईषदूनः पटुः बहुपटुः प्रकारे जातीयः पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥

सा
वं
३२

32

दीशामीशांशभ्यो रोरुत्वने॥ ऋस्वाऋटीऋटीरः शामीरः शौंडीरः ऋन्वाऽऽरूपः ऋस्वाऋन्तः ऋतपः कं
स्तोगोणीभ्यां ष्टरः ऋस्वाकामः कामस्तरी गोणीतरी वत्सोत्तषर्षभेभ्यस्तनुत्वे तनुर्वत्सः वत्स
तरः उत्ततरः ऋषभतरः ऋषभतरः॥ देवतांतान्त्वार्थे यः अग्निदेवतायेदम् आग्निदेवत्यम् पादाद्वो
भ्यांच पादार्थम् इदं पाद्यम् अर्घार्थम् इदम् अर्घ्यम् नवस्य नू आदेशस्त्नतनप्रत्ययाः नूत्नम्
नूतनम् नवीनम् प्रगणोश्राव्रश्च प्रणामप्रत्नमशीणाम् अतिथेर्ज्यः अतिथये इदम् आतिथ्यम् प्र
शस्तायो रूपः प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ऋन्सायाम्याशः ऋत्सितो भिषक् भि
षक्पाशः भूतपूर्वे चरट् पूर्वे दृष्टो दृष्टचरः दृष्टचरो ग्रामचरः॥ प्राणुर्यविकारप्रायान्मयट्
भस्मयट् पक्षेऽपत्रुशमत्यन्नमयो यत्नः मन्नमयो वरः सोमयो नामनः अमृतं स्वरूपमस्यामृतम
यश्चेदः आम्नस्य विकारोऽवयवो वा आम्रमयः पूरमयम् गोः पुरीषे गोमयम् न संपिष्टोवट्
व सन्निजयो यकारवकारयोः संवैयिनः स्वरस्य तन्नूदिः किंतनयोर्येशरामः यस्य द्व
स्योद्वपश्चाद्वृद्धिः व्याकरणे वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः स्वश्वं वेत्ति सौवश्वः व्यामस्यापत्यं वै
यामसकिः द्वारादीनां च द्वारे नियुक्तः दौवारिकः व्यल्कमस्येदं वैयल्कसम् सौवरम् सौव
ग्रामिकम् नैयग्रोधम् सौवाङ्गमृदवम् शौवस्तिकम् इतो नानार्थे लज्जाज्ञानाय स्यैतिलक्षि
नः फलिनः नारकिनम् नरनमेयस्त्रियाः प्रकर्षे अतिशायने तनरतमईयसुईष्ठ स्यैते प्रत्यया ३२

भवंति अतिशयेन कृशः कृशतरः शक्ततरः ईयस्विष्ठौ इति तौ वक्ष्यौ टिति टेर्लोपः उकारो
नुबंधार्थः न्तेमहन्तरति दीर्घः अतिशयेन लघुर्लघीयान् लघिष्ठः लघीयसी गुर्वादेरिष्ठादे
वृं गरादि लोपश्च गुरोर्भावे गरिमा अतिशयेन गुरुर्गरीयान् गरिष्ठः प्रियस्य भावः प्रेमा अति
शयेन प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः अतिशयेन स्थूलः स्थवीयान् स्थविष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान्
श्रेष्ठः अतिशयेन दीर्घः द्राघीयान् द्राघिष्ठः स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः स्फिरः स्फेयान् स्फेष्ठः बहु
लः बंहिष्ठः बंहीयान् वृद्धः वर्षिष्ठः वर्षीयान् तृप्रः त्रपिष्ठः त्रपीयान् वृंदारकः वृंदिष्ठः वृंदी
यान् दूरः दविष्ठः दवीयान् युवा यविष्ठः यवीयान् युवाल्पयोः कन्वा कनिष्ठः कनीयान् अल्पः
अल्पिष्ठः अल्पीयान् ह्रस्वः ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् क्षिप्रः क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् क्षुद्रः क्षोदिष्ठः क्षोदीया
न् अंतिकः नेदिष्ठः नेदीयान् बाढः साधिष्ठः साधीयान् ईलोपोऽयायाह्यादीयसः ज्याशब्दा
त्परस्य ईयस ईकारस्य लोपो भवति अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा ज्यायान् ज्येष्ठः बहोरिष्ठेपि ब
होः परस्येष्ठेकारस्य यिरादेशो भवति बहोर्भूश्च अतिशयेन बहु भूयिष्ठः भूयान् किमेत्तिङव्यया
द्घादाम्बत्तमयोराम् द्रव्यप्रकर्षे कृततराम् किंतमाम् उच्चैस्तराम् पचतितराम् पचति
तमाम् द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तरः तरुः प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः जानुद्घ्नम् शिरोद्वयसम् ऊ ८०
रुमात्रम् पुरुषहस्तिभ्यामण् च पौरुषं हास्तिनम् वतोर्नित्यार्थे द्वयस मात्रचौ तावद्देवता

सा
चं
२२

33

बहुपसम् तावन्मात्रमुभयोर्वा डतौ चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ भवतः कतरः क
तमः भवतोः को वा त्रिकः कतमः भवतो येतरस्तो त्रिकः तनरयडमृणात संख्येयविशेषावधारणे द्वे
स्तीयः द्वयोः संख्यापूरको द्वितीयः त्रेस्तृच तृतीयः षट्कतिकतिपयचतुर्भ्यस्थुट् षष्ठः क
तिथः कतिपयथः चतुर्थः चतुरश्छलोपो यैयौ तुर्यः तुरीयः पंचादेर्मट् पंचमः सप्तमः एका
दशादेर्डट् एकादशः अष्टनोऽनसंख्यायामनपदे द्वादशः अष्टादशः त्रेस्त्रयम् त्रयोदशः
चतुर्दशः पंचदशः षोडशः सप्तदशः विंशत्यादेस्तमट् एकोनविंशतितमः एकोनविंशः
विंशतितमः विंशतेस्तिलोपो डितिति विंशः त्रिंशः त्रिंशत्तमः द्विचत्वारिंशत्तमः पंचाशत्तमः
षष्ठितमः अशीतितमः नवतितमः शतादेर्नित्यम् शततमः संख्यायाः प्रकारे धा त्रिधा द्वि
धा चतुर्धा द्वित्रिभ्यामेधाचमञ्जौ द्वेधा त्रेधा द्वैधम् त्रैधम् एकस्य ध्यमुञ्च ऐकध्यम् एकधा प
कारादिकृत्संख्यायां एकादिक्रियायाआवृत्तौ कृत्वस् पंचकृत्वः सप्तकृत्वः द्वित्रिचतुर्भ्यः सः
द्विः त्रिः चतुर्भ्यः एकस्य सकृदादेश्च एकवारं सकृत् बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस् बहुशः अल्प
शः संख्यैकवचनाद्वीप्सायाम् द्वौ द्वौ ददाति द्विशः प्रस्थशः माषशः तयड्यदौ अवयवे संख्या
याः द्वावयवौ यस्य तद्द्वितयम् त्रयोऽवयवा यस्य तत् त्रितयम् चतुष्टयम् द्वयम् त्रयम् चतुरय
म् स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ स्त्रैणः पुंसि भवः पौंस्नः वीप्सायां पदस्य द्विः वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति २२

ग्रामोग्रामोरमणीयः परेर्वर्जनेवाद्वित्वम् परिपरिवंगेभ्योवृष्टोदेवः वंगान्वर्जयित्वेत्यर्थः परि
वंगेभ्योवृष्टोदेवः उपर्यध्यधसः सामीप्येद्वे उपर्युपरिग्रामात् ग्रामस्योपरिसमीपेदेशइत्य
र्थः अध्यधिसुखम् सुखस्योपरिष्टात्समीपकालेदुःखमित्यर्थः अधोधोलोकम् लोकस्याध
स्तात्समीपदेशइत्यर्थः वाक्यादेः संबोधनस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु असूयायां
सुंदरसुंदरवृथातेसौंदर्यम् सम्मतौदेवदेवपूज्योसि कोपेदुर्विनीतदुर्विनीतइदानींज्ञास्यसि
कुत्सनेधानुष्कधानुष्कवृथातेधनुः भर्त्सनेचौरचौरघातयिष्यामित्वाम् द्वित्वमेकप्रकाराणां बहु
व्रीहिवत् तेनविभक्तिलोपपुंवद्भावौ एकैकमक्षरम् एकैकयाहुत्या इहपूर्वभागेपुंवद्भा
वादवग्रहेविशेषः पदविभागोवग्रहः एकइत्येकयाइत्यादिविशेषः एकैकस्मैदेहिपौनःपुन्ये
योत्याद्योर्द्वेस्तः बहुव्रीहिवच्च गतगतः विरहात्मीयमानस्येयमुक्तिः गतगता सादृश्येयोगे
गुणवचनस्यद्वेस्तोबहुव्रीहिवच्च पटुपट्वी पटुपटुः पटुसदृशः ईषत्पटुरितियावत् गुणोप
सर्जनद्रव्यवाचिनःकेवलगुणवाचिनश्चद्वेग्रहणंतेनशुक्लशुक्लः पटः शुक्लशुक्लरूपम् अनुक्रमे
योगेद्वे मूलेमूलेस्थूलोवृक्षः सम्भ्रमेणाप्युत्प्लावनेकधाप्रयोगाः सर्पः सर्पः बुध्यस्वबुध्यस्व
क्रियासमभिहारेद्वे लुनीहिलुनीहित्येवायंलुनाति कर्मव्यतिहारेसर्वादेर्वाद्वित्वम् समास
वच्चबहुलम् बहुलग्रहणादन्यपरयोर्नसमासवत् इतरशब्दस्यनित्यंसमासवत् असमास

वं
पू
३४ 34

वह्वावेपूर्वपदस्यायाविभक्तेः सिवादेयथोवाच्यः अन्योन्यंविग्रानमंति अन्योन्यौ अन्योन्यान् अन्यो
न्येनकृतम् अन्योन्यस्मैदत्तम् अन्योन्येषांपुरुषकैरेणाम् शांतइतिमाघः एवंपरस्परम् वाचस्पत्या
दित्वात्सः इतरेतरम् इतरेतरेणेत्यादि क्लीवनपुंसकयोरुत्तरपदस्यायाविभक्तेराम्भावोवा
अन्योन्याम् अन्योन्यम् परस्पराम् परस्परम् इतरेतराम् इतरेतरम्वा इमेब्राह्मणाःपोकलेवाभो
जयतः इत्यहृदयेप्याव्ययीभावः क्लीवेर्त्तविग्रहः स्यमोः समासेसेरलुक्चेतिसिद्धं वाफलकाद्वयं
समासेसेरलुक्चेत्यस्योदाहरणामन्योन्याश्रयः परस्परातिसारहप्पमित्यादिसिद्धम् अत्र
बहुप्रियंयस्यवयोवोहितम् प्रियप्रियेणददातिप्रियेणवा सर्वस्वेनददातिसर्वेणवा अत्र
प्रियमपिवस्तुनायासेनददातीत्यर्थः यथास्वयथायथम् यथाशाहस्यद्वित्वंक्लीवत्वंचभ
वतियथास्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः योयआत्मायश्चात्मीयमत्तयथास्वमयथायथं
तातेयथास्वभावमित्यर्थः यथात्मीयमितिवा द्वंद्वंरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपा
त्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु द्विशब्दस्यद्विवचनमपूर्वपदस्याम्भावोत्वंचोत्तरपदस्यनपुंसकत्वंचनि
पात्यते नत्वरहस्येद्वंद्वशब्दस्यवाच्यम् इतरेविषयभूताः द्वंद्वंमंत्रयतेरहस्यमित्यर्थः मर्यादा
स्थित्यनतिक्रमः आचतुरंहीमेपशवोद्वंद्वंमिथुनायंतेमातापुत्रेणमिथुनंगच्छतिपौत्रेणसह
यातिइतिमर्यादार्थः व्युत्क्रमणेप्रयगवस्थानम् द्वंद्वंव्युत्क्रांताः द्विवर्गसंबंधेनपृथगवस्थि ३४

सा
चं
२५

35

नाः द्वंद्वंयत्तपाणाणिशृङ्गनाक्कि द्वंद्वंसंकर्षणवासुदेवौ अभिव्यक्तौ साहचर्यैर्णोत्पर्थः वा
ष्ठेद्वंद्वइतिनिपातनात्संस्तवमपि शोभानिपात्याः कल्पादयः कासंख्यायेषांतेकतिदेविका
यांभवमहाविकमशांशपः दात्यूहः दीर्घसज्ञेभवः दार्घसज्ञः प्रेयस्मिभवः प्रायसः सासं
ख्यायेषांतेसति यासंख्यायेषांतेयति इतिश्रीसारस्वतचंद्रिकायांपाणिनीयानुसारि
णांतद्धितप्रक्रियासमाप्ता ॥ ॥ ॥ समाप्तंचेदंपुस्तकम् शुभम् ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥

ॐ श्रीमते रामानुजाय नमः धातोः इदमधिक्रियते भ्वादिः क्रियावाचिनो भ्वादिर्धातुसंज्ञः
स्यादनुदात्तङितः अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात् ञित्स्वरितेत उभे ञितः स्वरितेतश्च धातोरा
न्येभ्यः परतोऽन्यत् उक्तनिमित्तहीनाद्धातोर्यं नवयं तिबादीनामाद्यानि नव वचनानि ये
संज्ञानि परायात् नाम्नि च युष्मदि वास्मदि त्रभागेः तिबादेः कार्येषु नामादिरूपत्वे शब्द
यास्त्रिभिभागैः समानयोः नाम्नि प्रयुज्यमाने च धातोः प्रयुज्यमाने प्रथमः युष्मदि मध्यमः अ
स्मद्युत्तमः कर्तरि रुचवादात् भूसत्तायां वर्तमाने तिप् तस् अंति सिप् थस् थ मिप् वस् व
मस् ते आते अंते से आथे ध्वे ए वहे महे वर्तमानार्थे क्रियावृत्तेर्धातोस्तिबादयः प्रत्ययाः स्युः
पंचसंज्ञा लट् अप्कर्तरि कर्त्रर्थेषु तिबादिषु चतुर्ष्वदिष्ट्यर्थेषु परतो धातोरप् स्यात् गुणः
नाम्यंतस्य धातोर्गुणः स्यात् भवति अपिता दिर्ङित् यकारेतेनादिकं च विनाऽपः प्रत्ययोङि
द्वत्स्यात् किं निघ्नुमि क्वित्तिङि निवर्तपरे ह्रस्वि गुणो न द्विर्वचने हेतुके ङ सिस्यात् इति नामि
गुणाभावो अप्निमित्तो गुणः भवतः अदेः अतो लोपो भवत्यकारे यकारे च परे भवति भव
सि भवथः भवथ अतो दीर्घो यपो परतोऽतः आत्वं स्यात् भवामि भवावः भवामः सः भवति त्वं
भवसि अहं भवामि युगपत्प्रयोगे परः स च त्वं च भवथः अहं च त्वं च भवावः अहं च त्वं च स च भवा
मः विधिसंभावनयोः यात् यातां युस् यास् यातं यात यां याव याम ईत ईयातां ईरन् ईथास् ईया

यो ईव ईम ईवहि ईमहि विधिकर्त्तव्याद्योपदेशः संभावने कसनं तत्र पादादयः पञ्चसंज्ञा लिं
ङः या अतः परो यासः स्यात् भवेत् भवेतां युसहट् अतः परस्य युस इडागमो भवति भवेयुः भवेः
भवेतं भवेत यामियं अतः परः यामियं स्यात् भवेयं भवेव भवेम शिष्यो गुरुसमीपस्थको भवे
भवेदसौ वेदविद्यालक्षणत्वात् आशीःप्रेरणयोः तमतां अन्तहितं त आनिप् आवप् आमप् तां आ
तां अन्तां स्व आथां ध्वं ऐप् आवहैप् आमहैप् अपाम प्रार्थनमाशीः परस्यैभार्थं शंसने वा प्रेरणे च
वर्त्तमानेन तत्र तुवादयः पञ्चसंज्ञा लोट् तुह्योस्तातङ्वाशिषि वा भवतु भवतात् भवतां भवन्तु अतः
अतः परस्य हेर्लुक् भव भवतात् भवतं भवत भवानि भवाव भवाम अप्रयत्नाद्योधतो भवसौ
म आयुष्मान् भवतभवात् अनद्यतने ह्यस्तनी दिप् तां अन् सिप् तं त अमिप् व म त आतां अ
न्त थास् आथां ध्वं इ वहि महि अतीतापादायो मध्यादर्वाक् यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं
दिवसः सकलः सोऽद्यतनः नास्त्यद्यतनो यस्मिन्नतीते काले तत्र दिबादयः पञ्चसंज्ञा लङ्. दि
सिमीनां दकारस्यार्हणाद्यः दिवादावट् धातोः अभवत् अभवतां अभवन् अभवः अभवतं
अभवत अभवं अभवाव अभवाम सोऽभवत्क्षत्रः परोक्षे णप् अतुस् उस् थप् अथुस् अ णप्
व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे धातोः परोक्षे अतीते काले णबादयः प्रत्ययाः स्युः पञ्चसंज्ञा
लिट् द्विश्च उक्तारं गणवादियोगो द्विर्भवति सस्ववादि द्विर्द्विः अनेकस्वरस्य धातोः सस्वर आद्यो

वे ३. २

2

ऽवयवोः द्विरुक्तो द्विर्भवति णादिः कित् अपित् णादिः कित् भ्वोः णादौ पूर्वस्याः कारस्य अः
ह्रस्वश्च आकारो णादौ ह्रस्वः पूर्वे संवे पितो दीर्घस्य ह्रस्वः कपानां जबचपाः पूर्वस्य कपानां ज
बचपाः स्युः अडघचभानां जडदगबा खफछठथानां चटतकपाः भवो वुक् भवो धातोर्वुगा
गमो भवति णादौ वभूव वभूवतुः वभूवुः कादेर्णादेः कृसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुभ्य एतेभ्यः परस्य वसादे
र्णादेरिट् न अन्यस्मात् भवति इति नियमादिट् वभूविथ वभूवथुः वभूव वभूविव वभूविम
वलिर्वलवान् वभूव आशिषि यात् यास्तां यासुः यास् यास्तं यास्त यासं यास्व यास्म सीष्ट सीया
स्तां सीरन् सीष्ठाः सीयास्थां सीध्वं सीय सीवहि सीमहि यात्तादयो आशिषि विषयादादयः एषां संज्ञा लिङ्
आशीर्यादादेर्यः कित् भूयात् भूयास्तां भूयासुः भूयाः भूयास्तं भूयास्त भूयासं भूयास्व भूया
स्म श्रीमान् भूयात् स्वस्तने ता तारौ तारः तासि तास्थः तास्थ तास्मि तास्वः तास्मः ता तारौ
तारः तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे श्वोभविष्यदर्थे तादयो एषां संज्ञा लुट् सिसथा
सीस्यतासामिट् भविता भवितारौ भवितारः भवितासि भवितास्थः भवितास्थ भवितास्मि भवि
तास्वः भवितास्मः श्वो भविता राज्यभारः कुमारस्य स्यादौ भविष्यति स्यप् यातो भविष्यति काले
स्यप्रत्ययो भवति तिवाद्यष्टादश सपरतः एषां संज्ञा लृट् भविष्यति भविष्यतः भविष्यंति भवि
ष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः कल्किरूपमेपालको भविष्यति २

सम्यक्क्रियातिक्रमे क्रियाप्रतिक्रमे क्रतन्निद्‌लिष्यतोभत्वांस्य प्रत्ययो भवति दिवादिपरतः प
णसंज्ञा लृङ् परस्मैपदेहिमवाजंस्याभविष्यन्तदासमितम अभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्य
न् अभविष्यः अभविष्यतं अभविष्यत अभविष्यं अभविष्याव अभविष्याम भूतेसिः धातोर्भू
तमात्रेकालेस्मिप्रत्ययोभवतिदिवादिपरतः पणसंज्ञा लङ् ॥ दादेयेपदे पितदायास्थार
णाभूपिवतिभ्यः परस्मैसेलक् शाक्षामाघ्राधेटांवा भवः सिलोपः परि लकि गुणोन अभूत्
अभूतां भवः सिलोपे स्वरेवुक् अभूवन् अभूः अभूतं अभूत अभूवं अभूव अभूम माङि स्मिरेव
समादिते दिवादिवो मेटः माङ्योगे होनमाभवान् भूतमास्मभूत्मास्मभवत् मशामावान्
वान् भवते अप्रोः ॥ यदई: अतः परस्यानस्यापस्यातई भवते भवेते भवन्ते भवसे भवेथे भवध्वे
भवे भवावहे भवामहे भवेत भवेयातां भवेरन् भवेथाः भवेयाथां भवेध्वं भवेय भवेवहि
भवेमहि भवतां भवेतां भवन्तां भवस्व भवेथां भवध्वं भवै भवावहै भवामहै अभवत अभवेतां
अभवन्त अभवथाः अभवेथां अभवध्वं अभवे अभवावहि अभवामहि बभूवे बभूवाते बभूविरे
बभूविषे बभूवाथे नामिनोः वनणोपोढः नामन्ताद्धातोः परस्यसीधंल्ढङ् लिटोपस्मृतः से
टोहलादावभूविध्वे बभूविढ्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे भविषीष्ट भविषीयास्तां भविषी
रन् भविषीष्ठाः भविषीयास्थां भविषीढ्वं भविषीध्वं भविषीय भविषीवहि भविषीमहि भ

वं. उ. १
3

विता भवितारौ भवितारः भवितासे भवितासाथे भविताध्वे भविताहे भवितास्वहे भवितास्म
हे भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे भविष्ये भविष्यावहे भविष्या
महे अभविष्यत अभविष्येतां अभविष्यन्त अभविष्यथाः अभविष्येथां अभविष्यध्वं अभविष्ये
अभविष्यावहि अभविष्यामहि अभविष्ट अभविषातां धातोः नोऽन्तनः धातोः नोऽद्भवत्यका
राऽत्मनेऽस्यतः अभविषत अभविष्ठाः अभविषाथां ध्वे सलोपः अभविध्वं अभविढ्वं अभविषि
अभविष्वहि अभविष्महि चिती संज्ञाने उपधायाः लघोः धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणः
स्यात् चेतति पूर्वस्य हसादिशेषः पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते नेतरे हसा लुप्यन्ते चिचेत चिचितुः
सेः सिशास्त्यरयोरीट् पूर्वसियोरीट् इट् ईट् इति इटः परस्य सेर्लोपः इटि परे अचेतीत् अचेतिष्टां स्या
द्धिटः सेटो नेविट्परस्योनउस्स्यात् अचेतिषुः च्युतिर् आसेचने च्योतति च्योततः च्योतन्ति
च्योतसि च्योतथः च्योतथ चुच्युततुः चुच्योतिथ इरितो वा इरितो धातोर्वा अङ् प्रत्ययो भवति
सेरपवादः अच्युतत् अच्युततां अच्युतन् अच्योतीत् श्चुतिर् क्षरणे श्चोतति शसात् खपाः
पूर्वस्य शसात्पराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः चुश्चोत चुश्चुततुः श्चोतिता श्चोतिष्यति अश्चो
तिष्यत् अश्चोतीत् अश्चुतत् पकाररहितोऽप्ययं श्चोतति मंथ विलोडने मंथति ममंथ
नोलोपः धातोर्हसांतस्योपधाया नकारस्य लोपो भवति किति ङिति चपरे ऽप्यजादौ स्यांच तेन १

इति नलोपे प्राप्ते असंयोगाण्णादिकित् समंथ मथ्यात् मंथिता मंथिष्यति अमंथिष्यत् अमं
थीत् कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः कुथि कसंयोगे इदितो नुम् इदितो धातोर्नु
म् कुंथति कुहोश्चुः पूर्वस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गो भवति हस्य वर्गे वतृथ्यः कुंके इदितो न
लोपो न कुंथ्यात् कुंथति षिध गत्यां धात्वादेः ष्णः सः धात्वाद्योः षकारणकारयोः सकारनका
रौ स्तः सेधति धात्वादेष्ण इत्यत्रौ सनमी धात्वादेः षत्वं स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनका
रयोः षकारणकारौ भवतः षत्वणत्वनिमित्ते सति निषेधति गत्यर्थस्य सेधतेर्नेषः गंगां
विसेधति इट्टहित्वव्यवधाने षिधः सषेध निषिषेध निसिषेध सिषिधतुः सिषिधुः सिध्यात्
सेधिष्यति असेधिष्यत् असेधीत् षिधू शास्त्रे मांगल्ये च ऊदितो वा ऊदितो धातोः परस्य वला
देरिड्वा स्वरतिसूतिसूयति धूञूदितो वा धनशान्पचप्रहृहमदतहदाभिहोचस्वरति सतिसू
यतिधूञो किड्सादेरणादेनिटस्मिटस्यात् नयोर्धः झभांतस्य धातोः परयोस्तकारथका
रयोर्धकारादेशो भवति धातोरन्ते झभेजवाः सिषेद्ध सेद्धा सेधिता सेत्स्यति सेधिष्यति असे
धीत् इडभावपक्षे झलि ठोलामिवतः झवर्तोलामिवतो निठोधातोरपेसोहृद्धिः असैत्सीत् क
सात् कसादुत्तरस्य सेर्लोपो कसेअसेद्धा असैत्सुः खदस्थैर्ये हिंसायां च खदति अतउपधायाः
धातोरुपधाया अतो वृद्धिर्णिति च खखाद णलुत्तमो वा णित् चखदतुः चखदुः चखाद च

वें ८५

4

स्वर णिस्येपेसेणिंत् णिस्वाहन्तडपधायाः वृद्धिः अवादीत् अतोहलादेर्लघोर्वावृद्धिः सेटिसौ
अवदीत् हलादेः किंमा ईरीत् लघोः किं अरक्षीत् गदव्यञ्जनापेक्षावा चि गदति आदिस्यात्रिमिता
वेनेस्यणा गदनदपदपतदाधास्यामाङ्. मेङ्. स्यतिहन्तियातिवातिशतिस्यातिवपतिवहति
शाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु अस्मात्परः कषवाराः वर्णान्ते आस्रुजाग्रणाकाकारिलादिर्णान्तेवर्णनेन
रादेरनास्मिन्यातोः परेणादिस्यात्रिमितात्परस्यनेनेस्यणत्वंवाभवति कथंभूते अतः प्रणिन
इति अमानीत् अमानीत् अकत्वादौ किं अकरोति प्रनिरवनति अर्थान्ते किं प्रनिशुष्यति आद्य
प्यारणो किं प्रनिवत्वादवा किं प्रणिभवति प्रनिभवति प्रणिगच्छति प्रनिगच्छति ररविलेच
नेरदतिरदेत् रदन अरदत् रदाद्लोपवामितिवक्रवचनेप्रकारार्थेनयावपचांपवप्रकाराणां
पचशाटशानामितियावत् यथापचयातलिट् निमित्तकादेशादिकहसमध्यस्याकारवा
भ्रताटशानांपातन्नां पूर्वस्य लोपः पकहसमध्यस्य स्यापेचपः पचांकिंतेवास्य पचादी
नामनादेशादीनां पूर्वस्य लोपो भवति कारस्यपकस्य पकस्य पकौ हसस्य हसस्य हसौ पकौ
वनोहसौ चपकहसौ मध्येतिस्थतीतिमध्यस्थः पकहसयोर्मध्यस्थः पकहसमध्यस्थः तस्यप
कहसमध्यस्यस्यनाम हि हसमध्यस्यस्यपके हसमध्यस्यस्यचपकारः किंतिणादौ सेटिथपि
वरेदतः रेङः रेदिथ णादस्य अनेकशाहे आदेस्मः स्मः पानायोः षकारणकारयोः सकारनका

लोऽभवतः नदति नदेत् नदतु अनदत् अनुस्वारोऽयं णादित्वात् प्रणिनदति नन्दने दिधनदि
ष्यति अनदिष्यत् अनादीत् अर्द गतौ याचने च अर्दति अर्देत् अर्दतु आर्दत् द्वित्वे कृते आनर्दोऽण्णो
द्रोऽर्णामिति वक्तव्यत्वेनैवतन्सर्वं लक्ष्यमित्यादि अकारादेरित्यादि नरोऽयं अज्ञोने अकारादेः
संयोगान्तौ कारादेरपूर्वस्य नुगागमो भवति णादौ आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः अर्द्यात् अर्दि
ता अर्दिष्यति आर्दिष्यत् आर्दीत् अतसातत्यगमने आतिष्ट लोऽभवतः अतति आतीत् अतिअरि
वेपने इति लोऽयम् अंतति अंतति आनंत आनंट उनदिसमहो ननंद चदिआज्ञादने दीप्तौ च अ
वेदात् शंथशहो शाशंथ अशंथीत् क्लिदि परिदेवने क्लिंदति चिक्लिंद इदि परमैश्वर्ये इंदति स्व
रादेः स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽवयवस्य द्वित्वं भवति द्विवादौ परे अइदप्पदपदपदत् कासादिप्रत्ययादाम् कृभ
भूपरः कास शास इत्यत्र प्रत्ययग्रहणं नाम्न्याद्यनेकस्वरेभ्यो णाबादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च कृ
अस भू परः प्रयोक्तव्यः विरदविशिष्टाजागृ उषाः चावाः पूर्वस्य अवर्णस्याकारः धातोर्नामिनः ना
म्यन्तस्याऽन्तस्य च धातोर्निद्वि णिति परे इंदांचकार इंदांचक्रतुः इंदांचक्रुः इंदांचकर्थ इंदाम्
स इंदामासतुः इंदांबभूव इंद्यात् ऐंदीत् णिदि कुत्सायां प्रणिंदति निनिंद इधि पालने वेध
ति उलगतौ ओखति असवर्णे स्वरे पूर्वस्योकारोकारयोरुवौ उवोख उखतुः ऊखुः
उवोखिथ औखीत् अंचुगतिपूजनयोः आनंच अच्यात् आंचीत् पूजायां प्रेवतेऽलोपोऽन प्रेच्या

वे. ५८

5

न् श्चाक्लिरीयेत्याविषे श्चाक्लिश्चापामे श्चंछति श्चंछेत् श्चालिटि श्चंछ श्चानंछ ऋछौ कौटिल्ये
ध्रोविंहसे ऋछेति ऋछेतः ऋऋछे वमगतौ श्रासरद्ववादित्वाणमृता कारणेनैवमूर्वे लो
पो ववमनः श्रवाञ्जीत् अमगतौ वदिब्रज्यो सौ नित्यं हृदिः श्रवाञ्जीत् श्रमगतौ स्तेपणाव
भ्रमति भ्रमेत्वत्तवाव सादेवाविवाय तृपालाः विकरणास्यनाप्योलोप्यवणोवणोयोगि
गुवौ स्वरे परे अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यत धोऽवर्णोनेछंदोवदेवापि विद्यतः विवाय वि
क्लिव स्वरांतात्वतस्थतारोनिसानिटस्यणो वेट विवयिथ विवेथ श्चानिथ विव्यथुः विवि
म श्चन्निमवीयात् नैकस्वरात्वरांतात् अयुस्थारणोवुदात्तादेकस्वराद्धातोः परस्यवसादे
रिटन भवेदिटः स्वरांतोभवतीति टयपतामिमात्तसेरः प्रवर्दतितहिदः प्रदेतमरंतमतीव
हृदूः हूजोष्विशीरिः वर्णोद्धयशीडूःश्विनावपि गणाख्यमृदंतमतांच कस्तुवो त्ववं न्नष्याणी
ति मष्यो गुणात्वावः इति स्वरांतानिमणौ स्त मुक्ति तासनेहसंतानपिसन्निवोधत २ पा
कि स्तु कांतेष्व निक्कंकरष्यतेत्वमिश्च संतेषु वमिशुसाविणो विभिश्च भोनेष्व यमेष्व नेयभिस्त
नस्लतो योल भिरेवनेंनरे ३ यमिनेमांतेष्व निक्कंकरष्यते रमिर्दिवाद्ववपिपद्यतेमनिः नमि
श्च नयां हनिरेवपंचमो गामिस्त षधूः शनिषेधवाविनाम् ४ दिहिहंर हिमंहतो रोहतो वहि
नेहिस्तवद्धो रहति स्तष्यालिहिं इमेः लिटोः श्चाविहस्तकसंशयायागोष्ठहाताः प्रविभज्य की ५

त्विता रशादिषिं दशिं दंशिं मषो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं कशिं क्रोशाति महमे विशिं लिशं वषां
तानः त्विटः पुनाणागापढं त्निपादेपुदशौ वनतेतवान् १ हपिषावापिगुंपिवेपिस्तापयः क्रु
पित्न पीश श्वातिभुष्यती व्यपिः इमेतपांनादश श्वातिटोमतास्तत: पदंक्षिप्यतिरेवनेतवे २
त्विषिं पिषिं श्वष्यातिपुष्यती त्विषिं श्लिषिं त्लष्यतिऊष्यती द्विषिं रमातदशौ वो पदिशे मृतिद्दु
पौगणापुष्पं तानक्रुषिक षैलीतष्या ८ तपिं तिपिं वापिमषो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्य
तिदृप्यती सृपिं स्वरोगणौ चेत शापिं कुपिं तिपिं पृती दृपिं ता नागिता स्त्रयोदशः ९ पृहिं
हृहिं स्कं दिभिं दिविं दिवथी नाहिंसहिंसि यतिपयती खिदिं वदिं नदिंविचयविं कावपिश्रति
दितोनात्स्राववालिटः १० पवितविंविविदिविं तिजिष्टुचती तिजिंसि विंम विभनिभंत्रि
भृजतीत् नजिंपनिगुजिहजिसंनिमजतीत् भुजिंस्वजिंसृजिविजिविद्यतिटस्त्रवात् ११
वेताश्चैवैषीत् श्वैवैशा श्वैवैश श्वात्नीत् पजकेंपने तितये तपतिविताप ये श्वतेपिपकारे
पौमूवेस्यस्वरदीर्घः तीयात् श्वैतषीत् तपहिंसायांश्यातेपते: स्टगविकर्ततेरिश्रस्तंपति
गो श्वोसंभक्तो श्रपनयते श्वोणांवकारवनषाणासेनव: ततमस्तलतनामा: स्वसेकिनिके
सेयादौ किनिस्वनिवा सायानसपान् वमुक्षमजमक भुयटने छिवुक्तस्थावमांदीवौपि
श्वावामनिश्वानकिंचमतिविचमेति छिवुतिरमने तामधातषक्कछिवांसमवंतषीवतिछिवे:

ष्ठेवं स्वद्ध्यस्यायोर्वा तिष्ठेव टिष्ठेव ष्ठीव्यात् अष्ठेवीत् कटे वर्षावरणयोः कटति ह्म्यंतक्षणश्व
सजागृश्व्योदितां सेटि सौ न वृद्धिः अवमीत् अकटीत् चुट छेदने चोटति अचोटीत् पर्व पूरणे
पर्वति चर्व चर्वणे चर्वति जर्व वे गोहसि जर्वति नानप्योर्वः अनपि विषये उ वणोस्पवत्वेन किं
न उवणाव स्यात् कृत्वा देवापि जर्जवनः अजोर्वीत् गुपू रक्षणे आयः गुपूधूपविच्छिपणिपनि
भ्यः स्वार्थे आयः अनद्यतनेपि तन्वा मधातः यङादिप्रत्ययांतः धातोर्धातुः संज्ञो भव
ति गोपायति गोपायांचकार ऊदितो वा जुगोपिथ जुगोप्थ यतः यस्मात् आयः न पिलो
पः गोपाय्यात् गुप्यात् गोपायिता गोपिता गोप्ता गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यति
अगोपायिष्यत् अगोपिष्यत् अगोप्स्यत् अगोपायीत् अगोपीत् अगौप्सीत् उसात् अगो
प्ता धूप संतापे दुधूपिथ धूपिता अधूपीत् तप संतापे तेपिथ ततप्थ अताप्सीत् तपनत्व
ध्यक्तायां वाचि जेपिथ जपमानसे जपति क्रमु पादविक्षेपे क्रामति चक्राम भ्राशभ्लाश
भ्रमक्रमक्लमत्रसीत्रुटिलषां यो वा कर्तर्यर्थे चतन्ने क्रमः परैशौः स्विषये क्राम्यति अक्र
मीत् यम उपरमे गमोच्छः गमयमसूलां छोः स्विषये यच्छति येमिथ ययंथ यंता यमिष
सिनमातां सक् सेरिटपे अयंसीत् अयंसिष्टां णम प्रह्वत्वे शब्दे नेमिथ ननंथ अनंसीत् ईर्ष्य
ईर्ष्ये ईर्ष्यार्थाः ईर्ष्यति ऐर्ष्यीत् ऐर्ष्यीत् गम्लृ गतौ गच्छति जगाम गमोरस्वरे गमहनजनखनघ

सामप्यधायालोपः स्वोक्लितिनतडे. जग्मतः जगामिथ जगंथ हन्नृतः स्यपः हेते मंदेता
त्वपरस्यस्यपदइड्भवति गमेस्तपे गमिष्यति लिसघादेडं. लितोधातोः पुषादेस्थङः प्रत्ययः
येसेवपवादः अगमत् मचादेवोडः ग्लुचुग्लुचुगतौ ग्लोचति ग्लोचति मग्लोच अग्लुचत् अ
ग्लोचीत् अग्लुचत् अग्लोचीत् गुचुग्लुचुकुचुचुलुंचुचौर्ये ग्रोचति अग्रुचत् अग्रोचीत् अग्रुच
त् अग्रोचीत् ग्लुंचुगतौ अग्लुचत् अग्लुंचीत् ञिफलाविसरणे त्फलभजत्रपां किति एत्
हौसेटिथपिचैत्वमभ्यासलोपो फलिथ लांतस्यल्लसमीपाकारस्यसेौपरेतिसंवृद्धिः अफालीत्
फलनिष्पत्तौ फेलतः अफालीत् वदव्रजतिभसंतस्ययोः अचारीत् ञिजयेसपरोनलयोजैगीः
जिगाय धातोर्नामिनः जिग्यतः जिगयिथ जिगेथ जीयात् जेताजेष्यति अजेष्यत् अजैषी
त् कृषविलेखने चकर्ष चकर्षिथ गरोकसेटथां टशास्तनृकृषुमशास्पृश तृपदृपस्तपो
कसेः वः ग्रोवरोभवति कृषादीनांवा कष्टाकष्टा षढोः कः सेः धातोः षढयोः कत्वंभव
तिसेपरे कर्क्ष्यति कर्क्ष्यति अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् कृषस्पृशामृशात्पर पोवासिः हृषशां
तात् सकर्क्षातात् शोतात् षोतात् नाम्युपधादनिटः सकारिवाटिपरः नवटशोः सेरपवा
दः अकृक्षत् सृस्नगतौ सर्पति ससर्प ससर्पा असृपत् कृशआह्वानेरोदनेच क्रोशति क्रोष्टा अ
क्रुक्षत् कृषरिषरुषहिंसायां रषसहलुभरिषरुषाम् नपितस्य स्वावोषिताशेष्टावेषिताडे

वं उ ८

7

हेशेषा अशिक्षत् सेट्कोः अमिते केशोषिता अशोषीत् उष दाहे ओषां चकार उवोष ओषी
त् मिह यादिकरणे सेचने ह्रोढः तयोर्धः सुभिः सुः ढिढोलोपो दीर्घश्च ढपढेडस्य लोपः
पूर्वस्य चानन्तो दीर्घः मेढा मेक्ष्यति अमेक्षत् दह भस्मीकरणे दहति ददाह देहिथ ददग्ध
स्यति अधाक्षीत् कस्मात् अदाग्धां अधाक्षुः अधाक्षीः अदाग्धं अदाग्ध अधाक्षं अधाक्ष्व अ
धाक्ष्म इति व्याप्तौ इन्वति इन्वांचकार येन्वीत् हिवि दिवि धिवि पिवि जिवि प्रीणने हिन्वति पि
न्विकृण्वोर्वस्य लोपो गुणाभावश्च प्रत्यये अस्मिन् विषये पिनोति नुपः नु प्रत्ययस्य उ प्रत्यय
स्य च गुणो भवति पिनिप्रये आओ वा लोपः असंयोगपूर्वस्य प्रत्यययोकारस्य लोपो वाव
मयोः पिन्वः पिनुवः पिन्मः पिनुमः मिपि न गुणो बाधकः पिनोमि पिनुयात् पिनोतु
श्रोर्वाहेः असंयोगपूर्वात् प्रत्ययोकारात् हेर्लुक् पिनु अपिनोत् दिपिन्व कृवि हिंसाकरण
योतिश्च कृणोति अक्ष व्याप्तौ अक्षेर्वा नु प्रत्ययो विषये अक्ष्णोति अक्षति स्कोरायोश्च आ
नक्षिथ आनष्ठ ऊदितो वा अक्षिता अष्टा अक्षिष्यति अक्ष्यति आक्षिष्यत् आक्ष्यत् आक्षीत्
आष्टां आक्षुः सेट्पक्षे रूपं आक्षीत् तक्ष त्वक्ष तनूकरणे तक्ष्णोति तनूकरणे नुर्वा विषये तक्ष्णो
ति तक्षति ततक्षिथ ततष्ठ अतक्षीत् अतताक्षिष्टां अताक्षीत् अनिटोः नामिवतः अताष्टां त
नूकरणे किं काष्ठस्य तक्षति भर्त्संयती त्वचं गिरो तक्षणं वनेषु गोभिः तति तिनिति ग्लेक्षैर्दर्शे ८

लपेग्लायतिम्लायति संध्यक्षराणामाशवनपि ग्लानोग्लौ ग्लाहंताह्यातोः परोणश्चौ नग्ला
ग्लानोः नपि पानोदानोलोपोः नपिद्रु.किति स्वरेहरिजग्रतः जग्लिथ जग्लाथ संयोगादे
रादंतस्यपेणादरादावेकारोवा ग्लायात् ग्लेयात् ग्लास्यति अग्लासीत् अग्लासिष्टां कैगैरैश
ह्वे जगौ रादरे अपिहायामावे हाक् पिबतिसोस्थामानेयकारोभवतिलिङि.किति गोया
त् अगासीत् ष्ठैस्त्यैशब्दसंघातयोः स्त्यायति तस्त्यौ स्त्यायात् स्त्येयात् अस्त्यासीत् तेतपथे ध्यै
चिंतायाम् दध्यौ दैप् शोधने ददौ दायात् अदासीत् धेट पाने धयति दधौ धेयात् अधासी
त् सिलोपपत्ते अधात् उभयाः लोपः अधुः धेटोभूतमात्रकालेदिवादिपदोङ्गवाद्वित्वंच
अदधत् दृशिर् प्रेक्षणे दृशादेः पश्यादिः चतुर्षु पिदश्च सृजदृशदसृटपाघ्राध्माश्रादाणस्थो
पश्ये अदृशयौ घ्रीयसीदपिवजिघ्रधमनपश्यतिष्ठाः पश्यति ददर्श सृजिदृशोरमपोवे
ट ददर्शिथ ददष्ठ द्रक्ष्यति अद्राक्षीत् अद्राष्टां ऋवर्णोदयोङे.गुणः अदर्शत् अगतौ ऋच्छ
ति आर्छत् आर गुणोर्ति संयोगाद्योः ऋतेसंयोगादेः ऋदंतस्य च गुणो यकि यङि.किति
णादाविशीर्पादोदोव आरतुः आरुः ऋतानिव्ययतीनांयपोनित्यमिट् आरिथ अर्यात्
अर्ता अरिष्यति ऋतिशाऋस्यतिभ्यो ङो लुङि.सेरपवादः आरत् ऋतेकारादिराणाके विषङ.अ
रयोभवतिक्वादेरितिकेचित् आर्षीत् स्मृ गतौ धावति पीड्यगतावेवाः ध्यं अमृत्रमरतिस

सामसमर्थमसच यादादौ पेयादादौ स्तोविट् भवति स्तोष्यथानार्थः तेनयेरितिनदीर्घः स्ते
यात् अस्तवत् स्तुयातौ स्तवति अस्ताव अस्तोष्य अस्तुव स्तूयात् स्तोष्यति ऋसृद्रुभ्योऽनोयातो
ऽधिकेत्वल्लादिःसेपवादः अस्तवत् उद्रुगतौ द्रवति दुद्राव दुद्रोथ दुद्रुव द्रोता अद्रुद्रुवत् श्रु
श्रवणे श्रुवः शृ आदेशो नश्च प्रत्ययश्चास्तिविषये शृणोति शृणुतः शृण्वंति शृणोमि शृ
णवः शृणमः शृण्मः शुश्राव शुश्रोथ शुश्रुम शुश्रुव श्रूयात् अश्रौषीत् शद्लृ शातने शीयादेशो
श्रान्तशीयते शाशीयत शाशादशेदतुः शादिष्य शाशास्य अशादत् लिस्वादेङः षद्लृ विशर
णगत्यवसादनेषु सीदति सदिस्वंज्योर्लिटि पवस्यनषः निषसाद असदत् पापाने पिबति
पिबेत् पिबतु अपिबत् स्तेनगुणोन पपौ पेयात् अपात् दादेप्राणोशोपादाने जिघ्रति जघ्रौ
घ्रायात् घ्रेयात् संयोगादेराद्तस्यपेयादादावेकारोवा अघ्रासीत् अघ्रात् ध्माशब्दाग्नि
संयोगयोः धमति कपानोजनवपादध्मौ ध्मायात् ध्मेयात् अध्मासीत् ष्ठागतिनिवृत्तौ
तिष्ठति निमित्ताभावेनस्यथः अपितष्ठौ स्थेयात् अस्थात् म्नाअभ्यासे मनति म्नायात् म्नेयात्
अम्नासीत् दाणदाने यच्छति देयात् अदात् ह्वृ कौटिल्ये ह्वरति जह्वरतुः ऋदंतात् संयोगादेर् ज
ह्वर्थे ह्वर्यात् ह्वर्ता अह्वार्षीत् अह्वार्ष्टाम् स्वृ शब्दोपतापयोः स्वरति सस्वार सस्वरिथ सस्वर्थ
स्वरिष्यति अस्वार्षीत् धुरवप्रगमने धावति धाविता रुरुहवीजजन्मनिप्रादुर्भावेचरोहति ८

ह्रदो ह्रादो रोदस्यति अस्कन्दत् स्कन्दिर् गतिशोषणयोः चस्कन्दिथ चस्कन्थ स्कद्यात् स्कावति
हेति नेट्वृद्धिः अस्कान्त्सीत् अस्कदत् त्रसवनसंवरणयोः तृफलभजत्रपां चेति च अतश्च
तोयोत् इटोग्रहो ग्रहादीनामिति इकारो तत्रणादेशोऽतृत्रुः तुत्रसतुस्तेताला वा तरितातरीताय
सेतिटो न दीर्घः सोह्णादेश अतारीत् अतारिष्टां दंश दशने अपि इन्दंशस्वञ्जसञ्जां पञ्चानस्य
लोपः दिदंशति अदाङ्क्षीत् षञ्ज सङ्गे सजति अषाङ्क्षीत् कित निवासे आपनयने संशये च
गुप्यः गुप्तिजकितमान्वधदानशान्भ्यः स्वार्थे सोऽपि तिकाभावे भूतपूर्वे स्यापि गतिस
ज्ञस्ययोधातोऽश्च द्विर्वे चिकित्सति विचिकित्सां चकार पत्लृ पतने पतति पतेऽङ्ः अपप्तत्
अपवलने शमदमश्रमतमभ्रमक्लमसदृपते समादयः शमादीनां दीर्घो येपरे भ्राम्यति फण
गत्नुभ्राजभ्राशभ्लाशस्यमस्वननभश्रमुवमामेत्वपूर्वलोपो वा श्रेमतुः वभ्रमतुः अभ्रमीत्
टुवमुद्गिरणे वमपत्वपूर्वलोपो वेति केचित् वेमतुः ववमतुः अवमीत् फण गतौ फेण
तुः पफणतुः अफाणीत् अफणीत् स्वनस्यमशब्दे स्वेनतुः सस्वनतुः स्येमतुः सस्यमतुः
शश प्लुतगतौ शशति शसु हिंसायां शशासतुः शशासिथ तृहि वृहि दृहि उहि इर्द्दने अतर्हत्
अतोहीत् अदोहीत् वस निवासे णावादेशो प्वस्य यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य संप्रसार
णं णावादौ यवराणामिदूतः ससवस्यसंप्रसारणे दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य ह्रस्वः उवास य

वे ४५

जोयवराणांमृतः संप्रसारणंकिति यजादीनांसंप्रसारणंकितियजिवपिवहीचैववेञ्
व्येञोह्वयतिस्वपीवदिवसीश्वयतिर्वकिरेकादशयजादयः शसादेशः शासिघसामिवसीतो
मस्यषोनिमित्तेसतिऊषतुः उवसिथ उवस्थऊषथुः उष्यात् मस्तोनपिमस्यतोः नपिमेव
स्यति अवात्सीत् अवातां वदव्यक्तायांवाचि उवाद उवदिथ उद्यात् अवादीत् टुओश्विग
तिवृद्ध्योः श्वयतिश्वयतेणौदोसंप्रसारणंवाततोद्वित्वं शुशावशशावशुशुवतुः शुशविथ शिश्वाय
हशिश्वियतुः शिश्वयिथशूयात् अश्वयीत् श्वयतेर्वितोलोपोङे. अश्वत् श्वयतेङे. द्वित्वं हलोपः
अशिश्वियत् वल्लसंवरणे जवास्यजलनः इतिपंचक्रिया पचष्पाके पचते पपाचपेचे ग्रामोध्व
सोतान् कर्तरि पचामासपचावभूव पेचिषे इंतलदर्शनोकनयोः इंतांचक्रेपेतिषे बंहकगतो
बबंकेबांकिषीष्ट अबांकिष्ट वेष्टवेष्टने विवेष्टे वेष्टवेष्टांचक्रे वेष्टिष्ट भजगतोस्पर्धने भजेते
भ्रानजे भ्राजिष्ट भञ्जिभञ्जने भंजते भाजेत भंजांचक्रे भजंते वभञ्जे अभंजिष्ट रभरामस्ये
आरभते आरेभेरभ्यारप्स्यते आरप्सत आरब्ध आरप्साता आरब्धाः डुलभष्प्राप्तौ लभतेले
भेलब्धालप्स्यते षंजपरिष्वंगे स्वजतेणौदेवाकितं परिषस्वजे स्वङ्क्तोष्टस्वङ्क्ता स्वंक्ष्यते
अस्वङ्क्त अस्वङ्क्षातां ष्टुभस्तंभायां त्रेपेत्रपिषीष्टः अत्रपिष्ट अत्रप्स तिप्तते तितिपे तिपृष्ठेप्र
तरात्तो सिस्योः उपधायाग्रतोनसिस्योरनिटोः परतः तिप्सीष्टतेमाग्रतिमतितेपतितेपाने ४

तेपिषीष्ट तेपिता तिष्टिपे स्तेपिषीष्ट स्तेपिता स्तेपिष्यते अस्तेपिष्ट तिष्टेपे स्तेपिषीष्ट अस्ते
पिष्ट जभी जृभि गात्रविनामे रधिजभोः स्वरे नुम् जंभते जजंभे अजंभिष्ट ष्टभि स्तंभते तिष्टं
भे स्तंभिता अस्तंभिष्ट क्षमूष् सहने क्षमते चक्षमे चक्षमिमहे चक्षण्महे मो नो धातोः धा
तोर्मकारस्य नकारादेशो भवति धातोर्के सपरे नाम्नश्च वसे परे ते च वमयोश्च कृपो राहेडं
हतेच कृपतेच कृपे अकृपिष्ट स्मायी विधूनने स्मायते सस्माये अस्मायिष्ट स्फायी ओप्यायी वृद्धौ
स्फायते पस्फाये लिड्लुङोः प्यायः पीः पिप्ये अप्यायिष्ट दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो
वा इणात्मनि कर्तरि सिचोऽपवादः लकइणः परस्य तलो लुक् भवति अप्यायि तायृ संतानपाल
नयोः तताये अतायि अतायिष्ट वल वल्ल संवरणे वलते ववले अवलिष्ट वल्लते टुभ्राजृ
भाशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ भ्रेजे बभ्राजे भाशते भ्रेशे बभ्राशे भ्लाशते तिज निशाने क्षमायां च ति
क्षते तितिक्षांचक्रे गुप गोपनकुत्सनयोः जुगुप्सते जुगुप्सांचक्रे मान विचारणे पः से इ
वेस्थानइत्ये मानादीनां ह्रस्वे सनो दीर्घः मीमांसते मीमांसांचक्रे बध निंदायां आदिर्जवा
नोऽकभोनस्यकभाः स्योः बीभत्सते बीभत्सांचक्रे पण व्यवहारे स्तुतौ च पणायति गुपूधू
प विच्छिपणिपनिभ्यः आयप्रत्ययो भवति स्तुतावेवार्थे पणते पणायांचकार पेणे पवं
पणन कमु कांतौ कमेः स्वार्थे णिङ् वा कामयते कामयांचक्रे चकमे कामयिषीष्ट

कमिषीष्ट णेरङ् द्वित्वं च ण्यन्ताद्धातोः कर्तर्यङ् लुङि धातोश्च द्वित्वं सेरपवादः णेः अनिटि णेर्लो
पो न तङ्इत्वामंताल्वाप्येल्लिस्त्व णौ ङि लघोर्ह्रस्व उपधायाः णौ ङि सन्वदुपधायाः ह्रस्वो भवति
पूर्वस्मान्तो लघुनि धातावुत्तरपदे इकारः लघोर्दीर्घः णौ ङि सनि पूर्वस्य ह्रस्वादेर्लघोर्दीर्घो भवति
लघुनि धातावुत्तरपदे अचीकमत णेरभावे कमेरङ् द्वित्वं अचकमत अचकमेतां अय गतौ
व अयते अय गतौ आदेरेफस्य लत्वं लायते पलायते अयांचक्रे आयिषीष्ट दय दान गति हिंसा
दानेषु दयते दयांचक्रे दयिषीष्ट दयिता ऋट चेष्टायां ऋटते जऋटे अर्तिदिष्ट ईह चेष्टायां ईह
ते ईहांचक्रे ऐहिष्ट ऊह वितर्के ऊहांचक्रे औहिष्ट कासृ शब्दकुत्सायां कासांचक्रे षेवृ सेव
ते सिषेवे असेविष्ट प्रुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ प्रवते पुप्रुवे प्रोता प्लवते च्यवते पुप्लुवे चुच्युवे अप्रोष्ट
अप्लोष्ट अच्योष्ट गाङ् गतौ गाते अन्तस्य गात्वात्सवर्णदीर्घः गाते गेगावहे गात गायाता जगे
अगास्त कङ् गतौ भाषणे च कवते नानप्योवः अनपि लिङ्युङ्वर्णस्य वत्वं न कवते अनि
यमिति केचित् अकोष्ट भृङ् वंधने भवते बभ्रवे भविता देङ् त्रेङ् पालने दयते देङो गादेश इ
यपादेशो हित्वाभावश्च दिग्ये दासीष्ट अपिहात्याभ्यामित्वेदि लोपो ह्रस्वात् कसे ह्रस्वात्पर
स्य सेर्लोपो कसे अदित त्रायते तत्रे अत्रास्त ष्मिङ् ईषद्धसने स्मयते दीङ् विहायसा गतौ
डिये अडयिष्ट प्रुतदीमो योनते प्रुतेः पूर्वस्य संप्रसारणं स्वापेक्षया परे दियुते युता दिव्यो लुङ् वा

पयेङः अप्युतत् अप्योतिष्ट श्विता वर्णे अश्वितत् अश्वेतिष्ट ञिमिदा स्नेहने अमिदत् अमेदि-
ष्ट ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः अष्विदत् अष्वेदिष्ट ञिक्ष्विदा च अक्ष्विदत् अक्ष्वेदिष्ट रुच दीप्ता-
वभिप्रीतौ च रोचते अरुचत् अरोचिष्ट घुट परिवर्तने अघुटत् अघोटिष्ट रुट लुट लुठ प्रतिघा-
ते लोठते लुलुठे लोठिता अलुठत् अच्युङ् गतौ प्रवते प्रप्रुवे प्रोता प्लवते च्यवते अप्लवेते च-
च्युवे अप्रोष्ट अप्लोष्ट अच्योष्ट गाङ् गतौ गाते अंतगान्वात्सवर्णो दीर्घः गाते रोदिष्ट अलोदिष्ट
शुभ दीप्तौ अशुभत् अशोभिष्ट क्षुभ संचलने क्षोभते अक्षुभत् अक्षोभिष्ट णभ तुभ हिंसायां
नेभे अनभत् अनभिष्ट अतुभत् अतोभिष्ट स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने अस्रंसिष्ट अस्रसत् ध्वंस
गतौ च ध्वंसे अध्वसत् अध्वंसिष्ट अधपतने संभु विश्वासे अस्रभत् अस्रंभिष्ट सनिभृनिभ
जते आरीदितः भंजते भेजेचक्रे अभ्रजत् अभ्रंजिष्ट भजे अभजत् अभजिष्ट वृतु वर्तने व
र्तते ववृते वृतादिभ्यः स्यसनोर्वा परस्मै निटूचेव वर्त्स्यति वर्तिष्यते अवर्त्स्यत् अवर्तिष्यत अवृ
तत् अवर्तिष्ट वृधु वृद्धौ वर्धते शृधु शब्दकुत्सायां शर्धते स्यन्दू प्रस्रवणे स्यन्दते स्यन्त्स्यति स्यन्दि
ष्यते स्यन्त्स्यते अस्यदत् अस्यन्दिष्ट अस्यंत कृपू सामर्थ्ये कृपो रो लः कृपो रेफस्य लः ऋकारस्य
लृकारः कल्पते चक्लृपे लिस्योः उपधायाः गुणो नास्ति स्योः निरोः परतः कल्पिषीष्ट क्लृप्सीष्ट
क्लृपेस्तादौ परस्मै च निटूचेव कल्पिता कल्प्ता कल्प्स्यति कल्पिष्यते कल्प्स्यते अक्लृपत्

चं
उ०
२२

॥ अकलिष्ट अकुम पतेष्ठनाटयोहनाटयम्न आथृङःखेसंवलनयोः आथते आथोणादौपूर्वं
सपसपः विआथे अआयिङ्जुङगतौ जवतेलानप्योर्वः जजवे जजवाते जोता रमक्रीडायां
रमते आङ्परिभ्यो रमः पंविरमतिरेमे आरंसीत् अरंस्त लोकृदर्शने ललोके आलोकसे
चुने शशोके अशोकिष्ट शकिशंकायां शशंके अशंकिष्ट अकिलक्षणे अंकते तुरा
शशाभ्योणादौ आनके ठौकृत्रौकृगतौ गतौलविभोजननिह्नवौच ठौकते डुठौके अठौकि
ष्ट रेवृते ररेवे अरेविष्ट लेवृते ललेवे अलेविष्ट नाथृलाङृते ववाधे अबाधिष्ट नाथृनाधृया
ञोपतापैश्वर्याशीष्षु नाथ याशीष्येवात्मनेपदं नाथते अनाथ नाथति ननाथ नाधते अना
धिष्ट दधधारणे दधे अदधिष्ट स्कंदि आप्रवणे चस्कंदे अस्कंदिष्ट वदि अभिवादनस्तुत्योः
ववंदे वंदिषीष्ट भदि कल्याणे सुखेच बभंदिषे अभंदिष्ट मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांति
गतिषु ममंदिषे स्पदि किंचिच्चलने पस्पंदिषे क्लिदि परिदेवने क्लिंदते चिक्लिंदे मुदहर्षे म
मुदिषे ददद दाने ददते ददिषे षद पतिश्व पत्ने पतने येते क्रादृअव्यक्ते शब्दे सपत्नेच क्रादते चक्रा
देशाहे चदने स्वाद आस्वादनेपदं क्लात्मिते शाहे पदंते जिलवासंभूमे ल्वदते लल्वदे अल्वदिष्ट
षहमर्षणे सेहे सहिता सहिवहोरोदवर्णस्य ढलोपे सति सोढा असहिष्ट गाहृविलोडने
गाहते गाहेते गाहंते अगाहत जगाहिषे जगाहे जगाहिढ्वे जगाहे गाहिषी

ष्ट गाहीष्ट गाहिता गाढा गाहिष्यते घाक्ष्यते अगाहिष्ट अगाढ अघाक्षातां गृहू ग्रहणे
गर्हते जगृहिषे घृक्षीष्ट गर्हिता गर्ढा गर्हिष्यते घर्क्ष्यते अगर्हिष्ट अघृक्षत अचि सको लोपः
स्वरे अघृक्षातां अघृक्षत इत्यात्मक्रिया राजृ दीप्तौ रेजतुः रराजतुः रेजे रराजे अराजीत् अरा
जिष्ट खन खनने चखनतुः चख्ने खनतनसनां ये क्ङिति वात्वम् खायात् खन्यात् अखानीत्
अखनिष्ट ह्वृ हरणे ह्वरति जह्वर्थ जह्वे ऋः संयोगस्य सिस्योरितिटो न गुणः ह्वृषीष्ट अह्वा
र्षीत् अह्वृत दान आर्जवे दीदांसति मान्बधादीनां एत्वं स्येतो दीर्घः दीदांसांचक्रे शान तेजने शी
शांसांचक्रे गुहू संवरणे गुहेरुपधाया ऊत्वं गुणादेतो स्वरे गूहति जुगूह जुगूहिथ जुगोढ जु
गुहे जुगुहिषे जुघुक्षे जुगुहिहे जुगुहिध्वे जुघुक्ष्वे गुहिषीष्ट घुक्षीष्ट गूहिता गोढा गूहिष्यति
घोक्ष्यति अगूहीत् दुहदिहलिहगुहभ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोरिति अगूढ अघुक्षत अघुक्षातां
अघुक्षन्त अगूढाः अघुक्षथाः अघुक्षाथां अघूढ्वं अघुक्षध्वं अघुक्षि अगुह्वहि अघुक्षावहि अघुक्षा
महि भज सेवायां भेजिथ बभक्थ भेजे भक्षीष्ट अभाक्षीत् अभक्त अभक्षातां श्रिञ् सेवायां
शिश्रियतुः शिश्रिये श्रीयात् श्रयिषीष्ट अशिश्रियत् त्विष दीप्तौ त्वेषति तित्वेषति त्विक्षी
ष्ट अत्विक्षत अत्विक्षातां स्पृश बाधनस्पर्शनयोः स्पर्शति पस्पर्श अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् लष
कान्तौ लष्यति लषति रञ्ज रागे उभयपदी लिट् रक्ता रजति ररञ्जिथ ररङ्क्थ रज्यात् अराङ्क्षीत्

अभाङ्क्षीत् अभंक्त भृञ्भरणे भरति बभार बभर्थ बभृव बभृहे धृञ्धारणे दधर्थ अदं
नाम्यपोनेट् दध्रिहे दधिषे अधार्षीत् अधृत णीञ्प्रापणे नयते निनयिथ निनेथ अनैषीत्
अनेष्ट डुयाचृयाञ्चायां याचति ययाचिथ अयाचीत् अयाचिष्ट यजदेवपूजासंगतिकरणदाने
षु यजति इयाज ईजतुः ईजुः इयजिथ इयष्ठ ईजे यक्षीष्ट यष्टा अयाक्षीत् अयष्ट डुवपीबीज
संताने वपति वपते उवाप ऊपतुः ऊपुः उवपिथ उवप्थ उप्यात् अवाप्सीत् अवप्त वहप्राप
णे वहति उवाह ऊहतुः ऊहुः उवहिथ उवोढ ऊहे उह्यात् वक्षीष्ट सहिवहोरोदवर्णस्य ढ
लोपे सति वोढा अवाक्षीत् अवोढां अवोढ अवक्षातां वेञ्तंतुसंताने वेञो णादौ न संप्रसा
रणं ववौ ववे वेञो वयुर्वा णादौ उवाय ग्रहिज्याकित्वे च ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छ
तिभृज्जतीनां संप्रसारणं किति ङिति च वयो यस्य नेत्वं ऊयतुः ऊयुः उवयिथ ऊये
वयो यस्य किति लिटि वो वा ऊवतुः ऊवे ऊयात् वासीष्ट अवासीत् अवास्त व्येञ्संवरणे
आच्छादने व्येञो लिटि नात्वं विव्याय विव्ययिथ विव्येथ वीयात् व्यासीष्ट अव्यासीत् अव्या
स्त ह्वेञ्स्पर्धायां शब्दे च स्पर्धा ईर्षा दिक्ककस्याह्वयते संप्रसारणं जुहाव जुहविथ जुहोथ
हूयात् ह्वासीष्ट लिपिसिचिह्वयतीनां लुङि ङो वा ॥ अह्वत् अह्वत अह्वास्त डुपचष्पा
के पेचिथ पपक्थ पेचे अपाक्षीत् अपक्त षचसमवाये सेचे असचीत् असाचीत् शपआक्रो १२

शे शेपे शामा अशाप्सीत् अशाम हिक्क अव्यक्ते शब्दे हिहिक्के अहिक्कीत् अंचु गतौ याचने च
आनंचे आंचीत् वेटृ परिभाषणे विवेटे अवेटीत् चते चदे याचने चचते अचतीत् चेदे अचदीत् शो
णृ शोणापथयणमो शुशोणे अशोणीत् मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः मिमिदे मिमेदे अमेदीत् मेधृ
संगमे च मिमेधे णिट णेट कुत्सासन्निकर्षयोः निनिटे निनेटे शृधु मृधु उन्दने शशृधे अ
शर्धीत् ममृधे अमर्धीत् अमर्धिष्ट बुधिर् बोधने अबोधीत् अबुधत् अबोधिष्ट उबुंदिर् नि
शामने बुबुंदे अबुदत् अबुंदीत् वेणृ गतिज्ञानचिंतानिशामनवादित्रग्रहणेषु विवेणे अवे
णीत् नांतोप्ययं वेनति चीवृ आदानसंवरणयोः चिचीवे चायृ पूजानिशामनयोः चायति च
चाये चाय्यात् चायिता अचायीत् व्यय गतौ वव्याये अव्ययीत् दाशृ दाने ददाशे भेषृ भ्रेषृ
गतौ भेषति भ्रेषति बिभेषे अभ्रेषीत् भेषृ भये च बिभेषे अभेषीत् अस गतिदीप्त्यादानेषु
आस आसतुः आसे अयं षांतोपि चषु भक्षणे चेषे अचषीत् छषु हिंसायां चच्छाष अच्छषीत्
अच्छाषीत् कष आदनसंवरणयोः चकाष भ्लक्ष भक्ष अदने बभ्लक्षे अभ्लक्षीत् दासृ दाने द
दासे माहृ माने ममाह माहिष्यति अमाहीत् इत्युभयपदप्रक्रिया ऋत जुगुप्सायां कृपायां
च ऋतेरीयङ् स्वार्थे अनपित्वा ऋतीयते ऋतीयेत् ऋतीयतां आर्तीयत ऋतीयांचक्रे आन
र्ते ऋत्यात् ऋतीयिषीष्ट अर्तिता ऋतीयिता ऋतीयिष्यते अर्तिष्यति आर्तीयिष्यत आर्तिष्यत्

वै
उ.
13 १२

आर्तीत् आर्तीयिष्ट इतिऋ्यादिगणः अदभक्षणे अदादेर्लुक् अत्तः अतिअत्तः अदंति अद्यात्
अद्य कस्मादिदंः कस्मादकाराच्चपरस्यदेर्दः आदि अत्तात् अदत्तादेरट् अत्तेऽकरादेश्चपर
योर्दि सिपोरङागमः स्यात् आदत् आदः सिसयोर्वदेर्घस्लृलिटि तु वा जघास जघासादेः घः
जक्षतः जघसिथ आद आदतः आदिथ अत्ता ऌदित्वात् ङः अघसत् प्साभक्षणे प्साति प्सा
यात् प्सातु आदंतविदृद्विषोरन् झसवा अप्सान् अप्सुः पप्सौ पप्सिथ पप्साथ प्सायात्
प्साता अप्सासीत् माभाने माति अमात् ममौ मेयात् अमासीत् याप्रापणे याति ययौ अ
यासीत् वागतिगंधनयोः वाति राटाने राति विदः विदंति वेत्ति विवेद वीदि अवेत् अविद
म् विवेदिथ विवेथ अवेदीत् पानिरक्षणे इणंति इयात् पतु इत्तावत् इतात् इयतु इदि अयो
वकारपेषीत् इणगतौ पतिइनः इणः क्ङिति स्वरेयः यंतिपबिइयात् पतु इत्तात् इतो
यंत अयानियेतपेतो आयनपेः पेतेपेत आयं पेव पेम इयाय इणः किति णादौ दीर्घ
दीर्घः इयतः इययिथ इययथ ईयतुः ईयात् पेतो दादेः पेइणः सिलोपेणः अगात् अगा
तो उस्यालोपः अगुः इकस्मरणेऽधिइङः काव्यधुपसर्गो न व्यभिचरतः अध्येति अधीतः अ
धियंति अधीयात् अध्येतु अधीहि अधीयाय अधीयतः अधीयिथ अध्यैयात् इत्यादिकः
विदज्ञाने वेत्ति विदः विदंति वेत्सि वित्थः वित्थ विद्मः विद्मः विदोनवानां स्यादीनां णवादि १२

वीविदः परेषान्णलादीनाण्णवानांणवादिर्नवकोवावेदविदतुःविदुःवेत्थविदथुःवेदविद्वविद्यातवे
त्तुविद्धिवेत्तेर्लोटसांगुणाभावःकरोत्यन्तप्रयोगश्चवानन्तादेरूप विदांकुरोत्विति तद्विदः णुजःनउतङि
तिविदांकुरुतात्विदांकुर्वन्तुअवेत अवेद्स्याविदः अविदुःदःसःपदान्तेदस्यसोवासिपिअवेःअवेद्
अवेतंआमिविदेर्नगुणःविदांचकारअवेदीत्असभुविअस्तिनमसोऽस्यप्रत्ययस्यनमोऽस्तेआकार
स्यलोपोङितिस्तःसन्तिअसिसःअस्तेस्सस्यलोपोभवतिसादौअसिस्थःस्थअस्मिस्वःस्मःस्यात्अस्तु
स्तात् सन्तुजहोधिशाधिएधिअसानिअसतेरीट्विद्यमानादेस्तेःरुदादेश्चपरयोर्दिसिपोरीट्आसी
त्आस्ताम्आसीःआसम्अस्तेरनपिभूःबभूवइत्यादिसिद्धम् मृजूषशुद्धौमृजेर्वृद्धिःक्ङितिस्वरे
वा मार्ष्टिमृष्टःमृजन्तिमार्जन्तिमार्क्षिमृज्यात् मार्ष्टुमृड्ढिमार्जानि अमार्ट्अमार्ड्ममार्जममृजतुः
ममार्जतुःममार्जिथमार्ष्टमृज्यात् मार्जितामार्ष्टाअमार्जीत्वचपरिभाषणेवक्तिनहिवचिर
न्तिपरःवक्तिवक्थःवच्मिवच्यात्वक्तुवग्धिअवक्अवग्उवाचऊचतुःउवचिथउवक्थउच्यात्
वक्तावक्ष्यतिअवक्ष्यत् अस्यतिवक्तीतिङःङे.वचेरुम्अवोचत् अवोचताम्अवोचन् रुदिर्अश्रुवि
मोचनेरुदादेश्चवलादौह्रस्वादेःपरस्यतिवादिचतुर्णांमध्येहकारस्वसादेःप्रत्ययस्येट्रोदितिरुदि
तःरुदन्तिरोदिषिरुदिथःरुदिथरुद्यात्रोदितुरुदिहिअरोदीत्अरुदिताम्अरुदन् इरितोवा अरोदत्
अरुदत् ञिष्वप्शयेस्वपितिस्वप्यात् स्वपितुअस्वपीत्अस्वपत् सुष्वाप स्वप्ताअस्वाप्सीत् श्वस
प्राणनेश्वसितिश्वस्यात्श्वसितुअश्वसीत् अश्वसत् शश्वास अनप्राणनेअनितिप्रादेरफादनि
तेर्नस्यणत्वम्प्राणितिप्राणिहिआनीत्आनत् आन आनतुःअन्यात् अनिता आनीत्जक्षभक्षह

सनयोः जक्षिति जक्षितः जक्षादेरन्तोऽदनउसजक्षजागृदरिद्राशासचकास्भ्यः परस्यान्तोऽत
अनउस् उसि गुणः जक्षति जक्ष्यात् जक्षितु जग्धि हि अजक्षीत् अजक्षन् जक्षिता इति रुदादयः जागृ
निद्राक्षये जागर्ति जागृतः जाग्रति जागृयात् जागर्तु अजागः अजागृताम् अजागरुः जजागा
र जागर्तेर्विण्णल्ङिद्भिन्नेषु गुणः जजागरतुः जजागरुः जागरिथ जागराञ्चकार जागर्य्यात् जागरि
ता जागरिष्यति अजागरिष्यत् अजागरीत् दरिद्रा दुर्गतौ दरिद्राति दरिद्रातेरिद्रालोपश्च ङिति
दरिद्रातेरातो लोपो ङिति स्वरे इकारश्च ङिति हसे दरिद्रितः दरिद्रति दरिद्रियात् दरिद्रातु अदरिद्रा
त् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः दरिद्रातेरनप्यालोपः सो वा णल्युण अनिट्सप्तस्वन ददरिद्रौ ददरिद्र
तुः दरिद्राञ्चकार दरिद्र्यात् दरिद्रिता अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रासीत् शासु अनुशिष्टौ
शास्ति शासेरिः शासेरातो हसे ङिति ङे च इङ्वति शादेष्षः शिष्टः शासति शास्सि शिष्टः शिष्ट शा
स्मि शिष्यात् शास्तु जहे धि शाधि शाधि हि पि धातोस्सस्य तः स्याद्धि पि अशात् अशिष्टाम् अशा
सुः सिपि वा धातोस्सस्य वा तः स्यात् सिपि अशाः अशाद् अशात् अशाः शाशास शिष्यात् अशासि
ता अशासिष्यत् अशिषत् चकासृ दीप्तौ चकास्ति चकास्तः चकासति स्यसाद्धि र्हेः धे सलोपः चका
धि अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः अचकाः अचकात् अचकाद् चकासाञ्चकार अचकासीत् इति परस्मै
पदम् चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि स्कोरायोश्च चष्टे चक्षाते आतोऽन्तोऽदनतः चक्षते चक्षे चक्षाथे चढ्वे
चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे चक्षीत चष्टाम् अचष्ट चक्षिङोऽनपि ख्याञ्क्शाञौ णादौ तु वा चाख्यौ चाख्
तुः चख्यौ चख्याते चक्शौ चक्शे चचक्षे ख्येयात् ख्यायात् ख्यासीष्ट क्शायात् क्शेयात् अख्यत्

आसत अकशास्त ईश गतौ कम्पने च ईष्टे ईशाते ईशताम् ईशाताम् ऐष्ट ईशाञ्चक्रे ईशिषीष्ट ऐशिष्ट आङः शासु
इच्छायाम् आशास्ते आशशासे आशासिष्ट कसि गतिशासनयोः कंस्ते कंसाते अयमनिदिदित्येके क
स्ते ताल व्यान्तोऽप्यनिदित् कष्टे कशाते कक्षे कक्षे अकशिष्ट णिसि चुम्बने निंस्ते निंसाते निंसते निंसिता
णिजि शुद्धौ कुः निंक्ते निञ्जाते निञ्जिता शिजि अव्यक्ते शब्दे शिंक्ते शिंजाते शिंजिता पिजि वर्णसम्पर्चने च पि
ङ्क्ते पिपिञ्जे पिञ्जिता पृजि सम्पर्चने च पृङ्क्ते पपृञ्जे पृजिता पृची सम्पर्चने पृक्ते पपृचे अपर्चिष्ट ईड स्तु
तौ ईट्टे ईडीशिभ्यां सध्वयोरिट् ईडिषे ईडिध्वे ष्ट्वेपफुलडोऽध्वस्पने ट्पेड्ढ्व मईडाञ्चक्रे पडिष्ट ईशिषे ईशिध्वे ईशि
ईशिषे ईशिध्वे ईशाञ्चक्रे ईशिता से आस उपवेशने आस्ते आसाते आस्से आध्वे आसाञ्चक्रे वस आच्छा
दने वस्ते ववसे अवसिष्ट षूङ् प्राणिगर्भविमोचने सूते सुवाते सूताम् सुवानः गुणा अस्तर्षे स
वावहे सुषुवे सविषीष्ट सविता सोता शीङ् स्वप्ने शीङो गुणः अन्तरङ्गे शेते शयाते शीङो रुट् शीङः प
रस्यान्तो रुडागमः शेरते शेताम् अशेत अशेरत शिश्ये अशयिष्ट इङ् अध्ययने अधिपूर्वः अधीते अधी
याते अधीयते अधीताम् अध्यैत अध्यैयाताम् इङो गाङ् लिटि अधिजगे अध्येषीष्ट इङो वा गी लृ
ङ् लृङोर्गुणाभावश्च अध्यगीष्यत अध्यैष्यत अध्यगीष्ट इत्यात्त द्विष अप्रीतौ द्वेष्टि द्विष्टः द्वेक्षि द्विष्ठः द्विष्टे द्वेष्ट्र
द्वेष्टु अद्विषाम् अद्विषुः अद्विषन् दिद्वेष द्विष्यात् द्विक्षीष्ट अद्विक्षत दुह प्रपूरणे दादेर्घः तथोर्धः दोग्धि दुग्धः धुक्
ह्लस्यो दुग्ध्ये दोग्धु धुग्धि दोहानि अधोक् अधोग् अदुग्ध दुदोह धुक्षीष्ट अधुक्षत अदुग्ध अधुक्षत अधुक्षाताम्
अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुग्ध्वम् अधुक्षध्वम् अदुह्वहि अधुक्षावहि दिह उपचये देग्धि लिह आस्वादने ले
ढि लीढः ष्टुञ् स्तुतौ स्तौति स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तुवन्ति स्तौषि स्तवीषि स्तुते स्तुवीते स्तुवीष अस्तौ

उ. त। तष्टोध्व। तष्टुव। तष्टुम। स्तोषीष्ट। स्तुसुधूञ्भ्योऽपे सेरिट् अस्तावीत् अस्तोष्ट ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि अवा
व. दौ पिति तिस्मि ब्रूञ ईट् प्रत्ययोऽवादौ पिति तिस्मि ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति ब्रुवस्त्राहस्य पञ्चानाम् ब्रुवः परेषां प
15 १५ ञ्चानां तिवादीनां णलादयः पञ्चादेशा वास्युः ब्रुवस्त्राहस्य आह आहतुः आहुः तः थे आहो हस्य तस्थे
परे आत्थ आहथुः ब्रूते ब्रवीतु अब्रवीत् ब्रुवो वचि उवाच ऊचे अवोचत् अवोचत आदाथः अवो
चत आदाथः अवोचेताम् अवोचन्त अवोचथाः अवोचेथाम् अवोचध्वम् अवोचे अवोचावहि ।। ऊर्णु
ञ् आच्छादने ऊर्णोतेर्वा वृद्धिर्हलादौ पिति च ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णुते ऊर्णुयात् ऊर्णु
वीत् ऊर्णौत् ऊर्णोत् ऊर्णुहि ऊर्णोतेर्गुणो ङिद्भ्योऽपवादः और्णौत् और्णोत् ऊर्णोतेराम्न स्वरादेः परः
स्वरादेर्द्वितीयोऽवयवो द्विरुक्तस्य स्वरो द्विर्भवति स्वरान्तरास्संयोगादयो वनदरा द्विर्न ऊर्णुनाव ऊ
र्णुनुवतुः ऊर्णोतेर्विड्डादिप्रत्ययो वा ङित् ऊर्णुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सेटोऽपपदे वा गुणः और्णा
वीत् और्णविष्टाम् और्णावीत् और्णुवीत् और्णुविष्टाम् और्णुविष्ट इत्यदादयः हु दानादनयोः ह्वादेर्द्वि
श्लौ इत्यादेरित्यस्य लोपो लुक् धातोश्च द्वित्वम् जुहोति जुहुतः हेः द्विरुक्तात्परस्यान्तोऽत जुह्वति जुहोषि
जुहुथः जुहुथ जुहोमि जुहुवः जुहुमः जुहुयात् जुहोतु हेर्धिः जुहुधि अजुहोत् अनउसि द्विरुक्तादनउ
सुतउसि गुणः अजुहवुः जुहाव भीह्रीभृहुवामाम्वा सलुम्वत् जुहवाञ्चकार पेहूयात् होता होष्यति अहौ
षीत् ञिभी भये विभेति ङिति हसे भीह्राकारि हावि भीतः विभितः बिभ्यति विभीयात् विभियात् विभेतु वि
भीतात् विभितात् अविभयुः विभयाञ्चकार विभाय अभैषीत् ह्री लज्जायाम् जिह्रेति अजिह्रयुः जिह्र
याञ्चकार जिह्राय ह्रीयात् ह्रेता अह्रैषीत् पृ पालनपूरणयोः अर्त्तिपिपर्त्योः पूर्वस्य अभ्यासे पूर्वस्यात इत् ल

किपिपर्तियोरुत्पवर्गाह्वकारान्तउरतउत्अग्णाह्नेहोप्रत्ययेय्वोर्दिह्लसेपिपूर्तःपिपुरतिपिपूर्यात्पिप
र्तेपिपूर्तात्पिपूर्तामपिपुरत्वदिसोर्हसात्अपिपःपपारपपरतुःपपरियपूर्यात्परितापरीतापरिष्यति
परीष्यतिअपारीत्पृपालनपूरणयोःपिपर्तिपिपृतःपिप्रतिपिपृयात्पिपर्तुपिपृतात्पिपृताम्पिप्रतु
पिपृहिपिपृतात्पिपृतमपिपृतपिपराणिपिपरावपिपरामअपिपःअपिपृताम्पपारपप्रतुःपपर्थपप्रि प॰३:९
यात्पर्तापरिष्यतिअपरिष्यत्अपार्षीत्अपार्ष्टाम्ओहाक्त्यागेजहातिहेत्तोह्निलुकश्यथातोरातोलोपः
ङितिस्त्रोईकारश्चाङितिह्लसेजहीतःजहितःजहतिजहातेर्पादादावालोपःजह्यात्ईर्वाहौजहातेर्हौपरे
इकारईकारश्चवाजहिहिजहीहिअजहात्अजहिताम्अजहीताम् अजहुःजहौदादेरेहेयात् अहा
सीत्अङ्गगतौअसवर्णस्वरेइयङ्इयर्तिइयृतःइय्रतिइयृयात्इयर्तुइयःइयृताम्इयरुःआरआरतुःआरुःअ
त्यर्तिच्छयतीनामितीट्आरिथआरत्स्मगतौ ससर्तिससर्थस्त्रियात्असरत्इतिपम् ओहाङ्गतौभत्जा
लकिङुभत्जहाङ्माङ्ग्पूर्वस्मात्इत्लकिजिहीतेजिहातेजिहतेजहेअहास्तमाङ्मानेमिमीतेममे
अमास्तइयात्डुभृञ्धारणपोषणयोःविभर्तिविभृतःविभ्रतिविभृयात्विभर्तुअविभःविभराञ्च
कारवभर्थवभृववभृमवभ्रेवभृद्वेभृषीष्टअभार्षीत्अभृत्डुदाञ्दानेददातिददेःह्निलुक्तानाम
पिद्यधामातोलोपोङितिदत्तःददतिदत्तेददातुदेहीअपिद्याथामेत्वपूर्वस्यचलोपोहौदेहिअददा
त्ददौदिदथददाथदेयात्अदात्अदितअदिषाताम्डुधाञ्धारणपोषणयोःदधातिपूर्वस्यङिति
कसेधःधाञ् पूर्वस्यदकारस्यधोभवतिङितिकसेपरेयतःदधति। ॥ ॥ ॥

16

पञ्चे दध्यात् पेदि पञ्चां पेयात् श्रयित गोनिद्रुयोवपोषणयोः लिञ्जोग्रगः लिञ्जविञ्जविषां
पृवेस्यग्रणोलकिनेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनिक्त नेनिपि हेः स्वेः विनोपथायाग्र
गः हिकल्कस्यथानोश्विषये स्वेरुपथायाग्रणोननेजानिनेनिजै श्वनेनेक्र निनेजनिनि
जिनिषेनिलीष्ठ अनिजत् अवैलीत् अवैन्क्ताग्रविक्त विनिरपृथक्भावे वेक्ति विटविन्याप
नौ वेवेष्टि विविषिधे विलीष्ठ अविषत् अविषातां अविषन् इतिस्वादयः दिवुक्रीडाविजिगी
षाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु दिवादेर्यः कर्तरि वितते अपोः पवादः दी
व्यति दिदेव दीव्यात् षिवुतन्तुसन्ताने सीव्यति सिषादेरेद् स्त्यापेवाषः स्पेवीत् सेवीत
सिवुगतिशोषणयोः स्नीव्यति षिवुनिरसने ष्ठीव्यति स्वस्वपदनादानादर्शनेषु ससास
ससनिरसने ससास क्नसकौटिल्यदीप्त्योव वक्नसिथ अक्नासीत् अपृथलक्षरादे ब्रुयोष
पृक्नोषिष्यन्नोगान्वविक्षेपे नृनतृद्दकृदुहन कपोः सः सारेदिदृवा नतस्यति नतिष्यति अ
नतीत् श्रमीउद्वेगे श्राशा श्राशाभ्रमुकमय मीत्रुदिलयोवा त्रस्यति त्रसति त्रेसतुः तत्रसतुः
कृषुष्तीभावे त्रुकोषिष्य पृष्टहिंसायां अपोषीत् गृधपरिवेष्टने अगोधीत् तिपक्षरणे
नेमा अपेपीत् प्रुष्यविकसने पुष्यति तिमनीमाद्रिभावे ष्टीम आर्द्रीभावे तिम्यति तितेमति
तोम तिष्टेमिथ अस्तेमीत् अस्तोमीत् वीडलज्जायां अवीडीत् इषगतौ पेषीत् षहष्टदत्

सो असहीत् असोढीत् जॄष् झॄष् वयोहानौ ॠत इद् जीर्य्यति जजरतुः अजरत् अजारीत् शो
तनूकरणे ओतः श्यनि धातोरोवा स लोपः श्यति शशौ अशात् अशासीत् छो छेदने छ्यति
अच्छात् अच्छासीत् षो अन्तकर्म्मणि स्यति सेयात् असात् असासीत् दो अवखण्डने द्यति देयात् अ
दात् राध साध संसिद्धौ राधोऽकर्म्मकाद्वृद्धावेव राध्यति रराधिथ व्यध ताडने विध्यति ग्रहादिति
विव्याध विविधतुः विव्यधिथ विव्यद्ध विध्यात् अव्यात्सीत् अव्याद्धां पुष पुष्टौ पुष्यति पोष्टा पो
क्ष्यति लिदित्वादङ् अपुषत् शुष शोषणे शोष्टा शोक्ष्यति अशुषत् णश अदर्शने नशिता नंष्टा नङ्क्ष्यति अ
नशत् दुष वैकृत्ये दोष्टा अदुषत् श्लिष आलिङ्गने श्लेष्टा श्लेक्ष्यति श्लिष आलिङ्गने सकर्म्मकात् च्लेः पुषादेः
अश्लिक्षत् कर्म्मोपेच्चः अनालिङ्गने समाश्लिषत् जतुकाष्ठं ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे स्वेत्ता अस्विदत्
क्रुध कोपे क्रोद्धा क्षुध बुभुक्षायां क्षोद्धा अक्षुधत् शुध शौचे शोद्धा षिध संराद्धौ सेद्धा रध हिं
सायां ररन्धिथ ररन्थ ररन्द्ध ररन्धिव रेध्व लिङ्नैट्यलिटि रधेः रधिता रद्धा अरधत् णश अदर्शने
नेशिथ मस्जिनशोर्झलि ननंष्ठ नेशिव नेश्व नशिता नंष्टा अनशत् तृप प्रीणने ततर्पि
थ ततर्प्थ तत्रप्थ तर्पिता तर्प्ता त्रप्ता अतर्पीत् अत्राप्सीत् अताप्सीत् अतृपत् दृप हर्षमोहनयोः
दृप्यति ददर्प द्रुह जिघांसायां द्रुहादीनां वलं वा द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिता द्रोग्ध्या द्रोहिष्य
ति ध्रोक्ष्यति अद्रुहत् मुह वैचित्ये मुमोहिथ मुमोग्ध मुमोढ ष्णुह उद्गिरणे सुष्णोहिथ सुष्णो

ग्य स्वेद्योढ सस्वेद स्विद्यतीति स्विद्येदिष्य स्विद्येत्य स्विन्नोढ स्वेदा स्वेदिता शमु उपशमे
शमो दीर्घः येपदे शाम्यति शेमतुः शमिता प्रशमेत् शमदमश्रमतमभ्रमक्लमक्षममद
एते शमादयः इत्येवं तन्हत् तमु कांक्षायां ताम्यति दमु शमनायां अदमत् श्रमु तपसि खेदे च अ
श्रमत् भ्रमु अनवस्थाने भ्राम्यति भ्रमति बभ्रमतुः भ्रेमतुः अभ्रमत् अभ्रमतो क्षमु सहने क्षा
म्यति चक्षमिव मोनो धातोः धातोर्मकारस्य नकारादेशो भवति क्रमे परतो वमयोः चक्षण्व
अक्षमत् क्लमु ग्लानौ क्लाम्यति क्लमति अक्लमत् मदी हर्षे माद्यति मेदिथ अमदत् शमाद
योः ष्ठौ असु क्षेपणे अस्यति आस अस्यतेस्थुक् अङि आस्थत् यसु प्रयत्ने अनुपसर्गाद्यसः संयसो
र्वा यस्यति यसति संयस्यति संयसति उपसर्गेन प्रयस्यति जसु मोक्षणे जसति तसु
दसु उपक्षये तेसिथ देसिथ वसु स्तंभे ववसतुः वसिता विशसेद्रणे कुस संश्लेषणे कोसिता
बुस उत्सर्गे बोसिता मुस खंडने मोसिता मसी समीपरिणामे मेसिथ लुट विलोडने लोटि
ता उच समवाये उवोच ऊचतुः भ्रंशु भ्रंशु अधःपतने बभ्रंशिथ भ्रश्यति अभ्रशत् वृष आवर
णे ववर्षिथ कृष तनूकरणे चकर्षिथ ञितृष पिपासायां ततर्षिथ हृष तुष्टौ जहर्षिथ रु
ष रिष हिंसायां रोषिता रोष्टा रेष्टा डिप क्षेपे डेपिता कुप क्रोधे कोपिता गुप व्याकुलत्वे गोपिता
युप रुप लुप विमोहने योपिता लोपिता रोपिता लुभ गार्ध्याकांक्षायां लोभिता लोब्धा क्षुभ संचल

धा॰ पु॰ १८

18

ने तोभिता क्लिदू आर्द्रीभावे क्लेदिता क्लेत्ता ञिमिदा स्नेहने मिदेर्गुणोपि मेद्यति ञिक्ष्विदा स्नेह
नमोचनयोः क्ष्वेदिता अयूहद्धो ऽप्यानर्द्ध गृधु अभिकांक्षायां जगर्धिथ इति पुषादयः षू इति पं
प्रक्रिया षूङ् प्राणिप्रसवे सूयते सविता असूयत सोसीष्ट सविषीष्ट दूङ् परितापे दुदुविढ्वे
दुदुविध्वे दविषीष्ट दीङ् क्षये दाङ्गुरेङ्क्ति तस्य दीयमीनाति मिनोति दीङो युग्रहणाद्वृद्धिः विष
येकापिच धात्वं दाता दास्यते अदास्त डीङ् विहायसा गतौ डीयते डिड्ये डयिष्यते धीङ् आ
धारे दिध्यिषे दिध्यिढ्वे मीङ् प्राणवियोगे मीयते मिम्ये मेता रीङ् स्रवणे रीयते रीये रेष्ये
षे लीङ् श्लेषणे लीयते लिल्ये लीलीङ्गोरात्वं वा गुणवृद्धिविषये ऽपिच लाता लेता अलास्त
अलेष्ट व्रीङ् वरणे व्रीयते विव्रिये व्रेष्यते स्वादयः ओदितः पीङ् पाने पीयते पिप्ये पेषीष्ट अपेष्ट
माङ् माने मायते ममे अमास्त ईङ् गतौ ईयते अयांचक्रे ऐष्ट प्रीङ् प्रीतौ प्रीयते जनी प्रादुर्भा
वे ज्ञाजनोर्जा चतत्ष्ठं जायते जज्ञे जनिता अजनि अजनिष्ट अजनिषाता दीपी दीप्तौ दिदीपिषे
अदीपि अदीपिष्ट पूरी आप्यायने अपूरि अपूरिष्ट तूरी गतित्वरणहिंसनयोः तुतूरिषे तप ऐश्व
र्ये तप्यते तेपे तप्ता वावृतु वरणे वावृत्यते वावृते चक्रे पद गतौ पेदे पत्ता पदेरिणनि अपादि
अपत्साता खिद दैन्ये खेत्ता अखित्त विद सत्तायां विवित्सीष्ट अवित्त बुध अवगाहने भत्सीष्ट भोत्स्यते
अबोधि अबुद्ध अभुत्साता युध संप्रहारे युत्सीष्ट योद्धा अनुरुध कामे अनुरुरुधे अनुरोद्धा मन्त १८

त्याने मेनिषे मंता अमंस्त षुज समाधौ योक्ता सृज विसर्गे सृज्यते स्रष्टा असृष्ट असृक्षातां
लिश अल्पीभावे लिक्षीष्ट लेष्टा अलिक्षत अलिक्षातां इत्यात्मक्रिया मृष तितिक्षायां ममृषिषे
मर्षिष्यति ऊष विलेखे अशावत् अशोचीत् अशोचिष्ट रंज रागे रज्यते अराङ्क्षीत् अरंक्त
शप आक्रोशे शेपे शप्ता अशाप्सीत् शक मर्षणे शेकिथ शशक्थ शक्ता शक्यते अशाक्षीत्
अशक्त सेट्कोयमित्येके शकिता णह बंधने नेहिथ ननद्ध नत्सीष्ट अनात्सीत् अनद्ध इ
ति दिवादयः षुञ् अभिषवे स्वादेर्नुः कर्तरि चलर्थे नुः नुस्नयपस्योपचयस्य च गुणः पि
ति सुनोति सुनुतः सुन्वेति उतश्चेवालोपः सुन्वः सुनुवः सुन्मः सुनुमः सुषुव सोषीष्ट सु
सूज्ञोपसेदिट् असावीत् असोष्ट षिञ् बंधने सिनोति सिषाय असैसीत् शिञ् निशाने शोता
अशोष्ट डुमिञ् प्रक्षेपणे मनो मिनुतः मामिथ ममाथ मिम्ये माता अमासीत् अमास्त चिञ्
चयने चिनोति चिनोतेः सणादौ कि वा चिकाय चिकायः चिच्चिकाय चिचाय चिच्चियाय चि
च्ये चिके अचैषीत् अचेष्ट स्तृञ् आच्छादने स्तृणोति स्तृणुतः स्तीर्यात् ऋतश्च संयोगादेः सि
स्तोरिट्॥ स्तरिषीष्ट उः स्तृषीष्ट अस्तार्षीत् अस्तृत अस्तरिष्ट कृञ् हिंसायां चकर्थ च
कृवहे कृषीष्ट अकार्षीत् अकृत वृञ् वरणे वृणोऽपरत्व ववरिथ ववृवहे वृङ्वृञ्सदे।
नात्सिस्योरिट्॥ ति वृषीष्ट वरिषीष्ट वरिता वरीता अवारीत् अवृत अवरिष्ट अवरीष्ट धुञ्

धा. ५५

19

कंपने योष्यति अयौषीत् दौर्योष्यधं धूनोति अधावीत् अयविष्ट अयोष्ट इत्यात्मनेपदं दुउपतापे
दोष्यति अदौषीत् द्विनोतेर्दोष अदोद्विनोतेः स्यचो नत्वरि. जिचाय अहेषीत आप्लृव्याप्तौ
आप्नोति आप्नुहि आप आप्ता आपत् शक्लृ शक्तौ शेकतुः शक्ष्यति अशाकत् राध साध संसिद्धौ
राध्नोति हिंसायामेव एवं लोपो किति लिटि सेटि थलि च रेधतुः ससाधिथ असात्सीत् असाद्धो
ञिधृषा प्रागल्भ्ये धृष्णोति अधर्षीत् दंभु दंभे दभ्नोति श्रन्थिग्रन्थिदंभिभ्यो लिटः किन्वा दंभे
लिटि सेन एवं लोपो ददंभतुः देभतुः देभिथ ददंभिथ अधधदो अभोति आनद्दे आन्धवतः हि
हिंसायां तिणोति अतैषीत् इतिपं अशूङ् व्याप्तौ संघाते च अश्नुते आनशे अशिषीष्ट अक्षीष्ट
अशिता अष्टा आशिष्ट आष्ट आशातां ष्टिघ आस्कंदने स्तिघ्नुते तिष्टिघे अस्तेघिष्ट इति स्वा
दिगणः रुधिर् आवरणे रुणाद्धि नेम् कर्तरि चतष्टे रुणाद्धि नमसोस्य रुंद्धः रुंधंति रुणात्सि
रुंद्धे रुंध्यात् रुंधीत अरुणात् अरुंद्धां अरुणः अरुणत् रुधविधे अरौत्सीत् अरुधत् अरुद्ध
भिदिर्विदारणे छिनत्ति छिन्ने चिच्छेद अच्छित्सीष्ट रिचिर्विरेचने रिणक्ति अरिणक् अरि
चत् अरैक्षीत् अरिक्त विचिर् पृथग्भावे विनक्ति अविचत् अवैक्षीत् अविक्त क्षुदिर्संपेषणे क्षुणे
अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षुत्त युजिर् योगे अयुजत् अयौक्षीत् अयुक्त उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः छृ
णे छृत्सीष्ट छर्दिषीष्ट अछृदत् अछर्दीत् अछर्दिष्ट उतृदिर् हिंसानादरयोः तृणत्ति तर्दिष्य ५५

ति अतर्दत् अतर्दीत् अतर्दिष्ट इत्यादि शिष्ऌ विशेषणे शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति अशिनट् शे
ष्टा शेक्ष्यति अशिषत् पिष्ऌ संचूर्णने पेष्टा पेक्ष्यति अपिषत् भंजो आमर्दने बभंजिथ बभङ्क्
थ भंक्ता अभांक्षीत् भुज पालनाभ्यवहारयोः अभुनक् अभौक्षीत् अभौक्षां तृह हिसि हिंसा
यां तृहो नमि कृते इमागमः पिति हसे तृणेढि तृंढः अतृणेट् अतर्हीत् नमः नमश्नसयोरल्
स्नोलोपः हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति हिनस्सि धे सलोपः हिनस्तु हिंधि अहिनत् उन्दी क्लेदने उं
दो वकारः औंदीत् अंजू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु अनक्ति अंग्धि आनक् आनंजिथ आनङ्
क्थ अंजेः सेर्नित्यमिट् आंजीत् तंचू संकोचने अतंचीत् अतांक्षीत् ओविजी भयचलनयोः वि
नक्ति विजेरिडागमयोः ङित् विविजिथ विजिता अविजीत् वृजी वर्जने वृणक्ति अवर्जीत्
पृची संपर्के अपर्चीत् इति पंप्रक्रिया ञिइंधी दीप्तौ इन्धे इंत्से ऐन्द्ध इन्धांचक्रे ऐन्धिष्ट खिद
दैन्ये खिन्ते खिन्त्सीष्ट अखित्त विद विचारणे विन्त्सीष्ट अवित्त इति रुधादयः तनु विस्तारे तना
देरुपकरणविकरणे तनोति तनुतः तन्वन्ति तनुवः तन्वः तनुमः तन्मः तेने अतानीत् तनादेस्त
थासोर्वा सिलोपः लोपस्त्वनुदात्ततनां अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः षणु दाने सायात्
सन्यात् असनीत् असानीत् असनिष्ट तनादित्वाद्विभाषायां तनादेरूपधायागुणो वा क्षिणोति
क्षेणोति अक्षेणीत् अक्षत अक्षेणिष्ट अक्षथाः अक्षेणिष्ठाः क्षणुवनो क्षणोति क्षणुतः ऋणो

वे.
पु.
२०

20

ति अगोत्तः आनर्ण आनृणे आर्णीत् आर्त आर्णिष्ट आर्थाः आर्णिष्ठा॰ तृणु अदने तृणोति तर्णो
ति तृणुतः अतर्णीत् अतृत अतर्णिष्ट घृणु दीप्तौ घृणोति घर्णोति जघर्ण अघर्णीत् अघृत अ
घर्णिष्ट डुकृञ् करणे करोति डित्त्वादथुः कुरुतः कुर्वन्ति कृञो नित्यं वमोरुलोपः कुरस्त्वोर्न
दीर्घः कुर्वः कुर्मः कृञो ये कृञ उत्वस्य उपधायाः लोपो ये परे कुर्यात् चकर्थ क्रियात् अका
र्षीत् अकृत संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे सुट् संस्करोति अडादिव्यवधानेऽपि सुट् कात्पूर्वः स
मस्करोत् संचस्कार समः सुटि कृञो लिटि ऋदन्तस्य संचस्करिषः संचस्करिव एवमुपस्कुरुते इत्यादौ
वनु याचने वनुते ववने परस्मैपदमित्येके वनोति ववान मनु अवबोधने मनुते मेने इति
तनादयः तत्ययनेनतदादेः कर्मविवक्षायां तरति तन्सीष्ट अतनीत्सीत् अतत णिच्‌सिद्धे तु
त्सीष्ट अतनीत्सीत् दिशाद्वतिसर्जनेनयादो दित्सीष्ट अदित्सत् भ्रस्जपाके भृज्जति भ्रस्जोरसोरनपि
वा भर्ज्ज बभ्रज्ज बभर्जिथ बभर्ष्ठ बभ्रष्ठ क्ङिति संप्रसारणं वा पके भृज्ज्यात् अभार्क्षीत् अभ्रा
क्षीत् अभ्रष्ट अभर्ष्ट क्षिप प्रेरणे क्षिपेष्ट अक्षैप्सीत् अक्षिप्त कृष विलेखने कृक्षीष्ट कृषादिकर्षे
अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् अकृक्षत् अकृक्षत अकृक्षाताम् अकृक्षत मिल संगमे मिमेल अमेलिष्ट
मुचॢ मोक्षणे मुचादेर्मम मचलपविदलिपसिचकृतखिदपिशा विदाम् अचप्रत्ययेऽमम् मुचति अ
मुक्त अमुचत अमुक्त लुप्लृ छेदने लुम्पति अलुपत् अलुप्त विद्लृ लाभे विन्दति अवेदिष्ट अविदत् २०

कोपमित्येके वेला लिप उपदेहे लिंपति अलिम अलिपत् षिच क्षरणे सिंचति सिषिचिषे असिच
त् असिक्त इत्यात्मने ऋषी गतौ आनर्ष अर्षिता ओव्रश्चू छेदने ग्रहादित्वात् वृश्चति वव्रश्च वव्रश्चि
थ वव्रष्ठ अव्राक्षीत् अव्रश्चीत् व्यच व्याजीकरणे विचति विविचतुः विव्यात् अव्याचीत् अव्यची
त् उछि उञ्छे उञ्छांचकार उछी विवासे ऋछ गतीन्द्रियमूर्त्तिभावेषु ऋच्छेत्यस्य ऋच्छे लिटि गुणः
आनर्च्छ आनर्च्छतुः उज्झ उत्सर्गे उज्झांचकार मजमागे ऊर्ज्जांचकार उज्झिता लुभ विमोहने लो
भिता लोब्धा अलोभीत् तृप तृम्फ तृप्तौ अतर्पीत् तृम्फादीनां शप्रत्यये परे नलोपो न तृफति तृ
फ्यात् तृपतेः फल हिंसार्थो तृपति तृम्पति तृफति दृफ दृम्फ उत्क्लेशे दृफति दृम्फति ऋफ ऋम्फ
हिंसार्थो आनर्फ ऋम्फांचकार गुफ गुम्फ ग्रंथे अगोफीत् गुम्फति जुगुम्फ उभ उम्भ पूरणे
उवोभ उम्भति उम्भांचकार शुभ शुम्भ शोभार्थे शुम्भति शुशोभ दृभी ग्रंथे अदर्भीत् चृती
ग्रन्थनयोः चर्तिष्यति चर्त्स्यति अचर्तीत् विध विधाने वेधिता कुट कौटिल्ये कुटा ·· गाङ्कुटेः
अन्यघोटीत् चुकोट चुकुटिथ कुटिता अकुटीत् पुट संश्लेषणे पुटिता कुच संकोचने कुचि
ता गुज शब्दे गुजिता गुड रक्षणे गुडिता डिप क्षेपे डिपिता छुर छेदने छुर्यात् स्फुट विकसने
स्फुटिता मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः मुटिता त्रुट छेदने त्रुट्यति त्रुटति तुट कलहकर्मणि तुटिता
चुट छुट छेदने जुड बंधने कड मदे लुट संश्लेषणे कृड घनत्वे कुडिता कुड बाल्ये पुड उत्सर्गे घुट

प्रतिघाते स्फर स्फल गतौ स्फुल संचलने निर्निविभ्यः स्फरति स्फुलत्योः समस्फोला निःस्फरति निस्फ
रति णू स्तवने अनुवीत् धू विधूनने अधुवीत् गुरी उद्यमे जुगुरिथ अगुरीत् कुरति क्षेपयोः
अधुवीत् इति कुटादयः कृती छेदने कृन्तति कर्तिष्यति कर्त्स्यति अकर्तीत् गृनि गिरणे गिर
ति गिरतेः स्वरे रस्य लो वा गिलति अगालीत् स्पर्श स्पर्शने स्पर्ष्टा स्प्रष्टा अस्पाक्षीत् अस्प्राक्षीत्
अस्पृक्षत् पृच्छ ज्ञीप्सायां पृच्छति पप्रच्छ अप्राक्षीत् सृज विसर्गे सृजति ससर्जिथ सस्रष्ठ स्रष्टा
अस्राक्षीत् टुमस्जो शुद्धौ मस्जोऽनुषिक्तः मस्जेर्नस्य वा मज्जति मङ्क्ष्यति मंक्ता अमांक्षीत् विच्छ गतौ
विच्छायति विच्छायांचकार विविच्छ इषु इच्छायां इच्छति एष्टा इयेषइयेषिथ एषिता एष्टा
ऐषीत् विश प्रवेशने वेष्टा अविक्षत् मृश आमर्शने अमार्क्षीत् अम्राक्षीत् अमृक्षत् रिपि गतौ
रियति पियति रेता पेता धि धारणे क्षि निवासगत्योः षू प्रेरणे सुवति कॄ विक्षेपे किरति च
करतः उपात्किरतेः स्यङ् गमप्रशंसादेर्थे हिंसायां प्रतेश्च उपस्किरति उपास्किरत् प्रतिस्किर
ति उपचस्कर रुजो भंगे अरौक्षीत् रोक्ता भुजो कौटिल्ये भोक्ता अभौक्षीत् छुप स्पर्शने छो
प्ता अच्छौप्सीत् रुश रिश हिंसायां रोष्टा अरुक्षत् अरिक्षत् लिश गतौ लेष्टा अलि
क्षत् खिद परिघाते खिन्दति खेत्ता अखैत्सीत् पिश अवयवे पिंशति पेशिता इति पंच षोऽप्रीति
सेवनयोः जुषते ओविजी भयचलनयोः उद्विजते विजेरिट् ङिद्वद् उद्विजिता अ

लज्जीग्रोलस्जीव्रीडने लेजे ललज्जे पृङ् व्यायामे श्यचकि ऋतोरिङ् भवन्तः कार्येप्रत्ययेपाकिव
व्यथातोः व्याप्रियते व्यापप्रे व्यापरिष्यते व्यापृत व्यापृषीत मृङ् प्राणत्यागे म्रियते लुङ्लिङोश्च
तङ्घ्रोरात्मने म्रियते ममार ममर्थ मृषीष्ट दृङ् आदरे आद्रियते आदद्रे आदृषीष्ट आदृत धृङ् अ
वस्थाने ध्रियते इति तुदादयः डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये नाभ्यादेः कर्त्तरि विकरणश्च क्रीणाति ईहसे ना
इत्स्याकारस्येईत् ङिति हसे क्रीणीतः नातः नाहस्यस्याकारस्य लोपो ङिति स्वरे क्रीणन्ति
क्रीणीते चिक्राय चिक्रियेथ चिक्रेय अक्रैषीत् अक्रेष्ट प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च पिप्रिये श्रीञ् पाके श्रीणा
तीत् मीञ् हिंसायां मीनाति मिनोति इरीङ् गुणवृद्धिविषये आत्वं वा ममौ मिम्यतुः ममि
थः ममाथ मासीमाङ्गता अमासीत् स्कुञ् आप्रवणे स्तंभ स्तंभु स्कंभु स्कंभु स्कुञ् एभ्यो श्नुर्ना
वा स्कुनोति स्कुनुतः स्कुनाति अस्कुनात् चस्काविथ अस्कौषीत् अस्कोष्ट स्तंभुरस्तंभुस्कं
भुस्कंभुरोधने इति पंचते पंचनेः स्तंभ्वादयः चत्वारः सौत्राः विष्टभ्नोति विष्टभ्नाति स्तभ्नोति
स्तभ्नाति विष्कभ्नोति विष्कभ्नाति स्कभ्नोति स्कभ्नोति स्कभ्नाति हसादानदौ हसांतात् श्नाः स्थाने
शानः स्याद्धौपरे स्तभान स्तभान स्कभान अस्तभत् अस्तंभीत् युञ् बंधने युनाति युयोत्ता क्नूञ्
शब्दे अक्नावीत् दृञ् हिंसायां दृविता पूञ् पवने धात्वेरूस्वः कर्त्तरि चिवतश्च पुनाति अपावीत्
लूञ् छेदने लुनाति स्तृञ् आच्छादने स्तृणाति तस्तार तस्तरतुः स्तीर्यात् स्तरिषीष्ट स्तीर्षीष्ट

वे
उ.
२२ 22

अस्तारीत् अस्तरिष्ट अस्तीर्ष्ट कॄ हिंसायां कृणाति चकार वॄ वरणे वृणाति योकृवः वूर्यां
त् वरिषीष्ट वूर्षीष्ट अवरिष्ट अवूर्ष्ट धूञ् कंपने धुनाति दुधविथ दुधोथ धोता धविता अधावीत्
अधविष्ट अधोष्ट ग्रह उपादाने गृह्णाति ग्रहाण ग्रहिषीष्ट ग्रहीता अग्रहीत् अग्रहिष्ट इत्यादयः
शॄ हिंसायां शृणाति शॄदॄपॄणां ह्रस्वो वा किति लिटि शशरतुः शश्रा शीर्यात् शरीता शरिता पॄ पा
लनपूरणयोः पृणाति पपरतुः पूर्यात् वॄ वरणे वृणाति ववरतुः वूर्यात् भॄ भर्त्सनभरणयोः
भृणाति मॄ हिंसायां मृणाति दॄ विदारणे दृणाति ददरतुः दद्रुः जॄ वयोहानौ जृणाति नॄ नये
नृणाति कॄ हिंसायां कृणाति ऋ गतौ ऋणाति अरांचकार ईर्यात् अरिता अरीता आरीत् गॄ
शब्दे गृणाति ज्या वयोहानौ ग्रहिज्येति जिनाति जिज्यौ जिज्यतुः जीयात् अज्यासीत् री ग
तिरेषणयोः रिणाति ली श्लेषणे लिनाति ललौ लिलाय लिल्यतुः लाता लेता अलासीत् अले
षीत् व्ली वरणे व्लिनाति प्ली गतौ प्लिनाति इति प्वादयः व्री वरणे व्रिणाति व्रीणाति भ्री भयभर
णयोः भ्रिणाति भ्रीणाति क्षीष् हिंसायां क्षीणाति क्षिणाति पद्यांत्र्याणां वा ह्रस्वः ज्ञा अवबो
धने जानाति बंध बंधने बध्नाति बबंधिथ बबद्ध भंत्स्यति अभांत्सीत् मंथ विलोडने मथ्नाति
श्रंथ ग्रंथ संदर्भे श्रथ्नाति श्रथाण ग्रथाण कुथ कुंथ संश्लेषणसंक्लेशनयोः चुकुंथ चुकोथ मृड
मृड क्षोदे सुखे मृडणाति मृडान मृडान गुध रोषे गुध्नाति कुष निष्कर्षे कुष्णाति कुष्णाति २२

रः कुषो वसादेर्विड्वाः नपि निष्कोषिता निष्कोष्टा निरकोषीत् निरकुक्षत् ज्वल संचलने ज्व
लति ज्वलादिस्त्रनामवं ज्वाल णमभक्षहिंसायांक्लिश् विबाधने क्लिश्नाति अक्लेशीत् अक्लिक्ष
त् अश भोजने अश्नाति ग्राशास्त्रसंष्ठे ध्वस्नाति उकारोपान्त्यवधवहंप्यके उधसोच्चकारविध
विध्रयोतो विधाणवेष्ठा अविवत्तद्वषदृशी पोषिता अपोषीत् मुष स्तेये मोषिता अमोषीत् खच व
भ्रहिंठभूतप्राहुर्भावे खच्नाति खचोवस्य ओ वौनाति हिठणाति इति प्यं ॥ तुर संभक्तौ तुणीते
वृङ् वृषे अवरिष्ट अवृत इति क्र्यादयः ॥ चुर स्तेये चुरादेः स्वार्थे णिस यातः चोरयति चोरयांचकार
चोरयीत् चोरयिता ञेरङ् द्विश्चपूर्व लघोः सन्वदुपधायाः लघोर्दीर्घः अचूचुरत् अचूचुरतां चिति स्म
त्यां चिंतयति अचिचिंतत् चुरादेर्णिर्वेति केचित् चिंतति पक्ष संकोचने पक्षयति पपक्षत् गो
ल इत्यनुलेपने ओलंडयति ओकारस्य डत्वमेके लंडयति पीड अवगाहे पीडयति भ्राजभासभाषदी
प जीव मील पीड कणां वोपधाया ह्रस्वो ङ परे णौ अपिपीडत् अपीपिडत् भासदीप्तौ अबीभसत्
अबभासत् भाष व्यक्तायां वाचि अबीभषत् अबभाषत् प्रथ प्रख्याने प्राथयति स्पृह त्वरपथग्र
हस्पशां पूर्वस्यात् ङपरे णौ ह्रस्वापवादः अपप्रथत् पृथ प्रक्षेपे पर्थयति पर्थयांचकार उप
धाया ऋवर्णस्य मङ्नतपरे णौ ऋरण् रारामपवादः अपीपृथत् अपपर्थत् भक्ष अदने अबभक्षत्
कृणादाने विश्राणयति अविश्राणत् तड आघाते अतीतडत् तपत्तानलोपन योमित्वमिती ह्रस्व ॥

वे. ऽ. ११
23

मितांणावलोमपधायाऊस्यो णौतपयति अजितपत् यमवेहले मित् यमयति अयीयमत् वट्टव
पयरिकल्पने मित् वट्टयति अवीवटत् वपयति अवीवपत् रहत्यागे मित् रहयति अरीरहत् व
लप्राणने मित् बलयति विजृंवयने मित् विस्फरो णौ वा नेवास्वस्मणलोणौपुक् स्माता
रेत स्पवपुक णौ चापयति चपयति स्फरसंचलने स्फारयति स्फोरयति स्वार्थे णौ तयारिभ्यो
ऽसमितोन कृतसपाद्दे यानो कपथायाः सतरव कीर्तयति अचीकृतत अचिकीर्तत यावत्स्मा
हात्मनेपदिनः चितसंवेदने चेतयति अचीचितत् देशदशने अददंशत् यावत्स्वीयमात्मनेपदं
जिसंयोगेनैव दंशाति नलोपोनसंजिसाहचर्यात् भ्वादेर्वतग्रहणात् नचिकुटं बधारणे ने
त्रयते यन्तंत्रत कुटुंबयते मंत्रगुप्तभाषणे मंत्रयते ग्रामलक्षालोचने ग्रामयते अजीग्रामत्
लक्षयते दिव्यपरिकूजने देवयते गृविज्ञाने गारयते अजीगरत विदचेतनाख्याननिवासेषु वे
दयते कुस्मनाम्नोवाकुस्मेतिधातुः कुसितस्मयनेननताञ्जिः कुस्मयते अचुकुस्मत् कणनि
मीलने काणयति नन्दबाणोमूर्छेभ्यो हिंसार्थेभ्यः स्वार्थे ञिः हिंसयति त्सानियोगे प्रासाय
यति भूमिश्रीकरणाविंतनयोः भावयति भाव्यात अबीभवत् लोकलोकृभाषणे नविनः स
टिनः शासमस्मात्रकार्येन अलुलोकत अलुलोचत् पृक्तकंपने पृक्तयीञो तृकञो पृकय
ति पचति पीञतर्पणे पीणायति मयति अयादेना: कपवाकप्रबंधे यतः अस्लोपः स्यानिवत् ११

तेनहृहिंते कथयति अयूलोपिनोनाङ्कार्ये अचकथत् वरईप्सायां वरयति अववरत् ग
णसंख्याने गणयति गणोः पूर्वस्येत्वावङ्: परे अजीगणत् अजगणत् स्तनगद देवशब्दे
स्तनयति गदयति अतस्तनत् अजगदत् पतगतौवाऽयंतः पतयति पतति पतयांचकार अप
पतत् अपप्तीत् वादेनस्यैके पालयति अपीपलत् रचप्रतियत्ने रचयति कलगतौसंख्यानेच
कलयति स्पृहईप्सायां स्पृहयति भामक्रोधे भामयति सूचपैशून्ये सूचयति सूत्रवेष्टने सूत्र
यति मृगअन्वेषणे मृगयति ऊनपरिहाणेऊनयति जिलिभिनन्वणादेशोदृितेकतंत्रेस्थानि
वत् स्वरादेःपरः स्वरादेधातोः परोद्वितीयोः वयवो द्विरुक्तः समल्वरोद्विर्भवति औननत् अ
ङ्कयावने अंकयते आतंयते संग्रामङ्युद्धे असंग्रामतः अंधदृष्टुः पहाने अंदयत् अंक
अंगपदेलक्षणेच अंचकत अंजगत इतिचुरादयः ॥ धातोःप्रेरणेप्रयोजकव्यापारेर्थे
धातोर्णिप्रत्ययः भूसत्तायां भवंतंप्रेरयतिभावयतिभावयते भावयांबभूव अङ्सयोःपू
र्वस्योकारस्येत्वंपवर्गयलजकारेष्ववर्णेषुपरतः अवीभवत् मङ्बंधने अमीमवत् अयीय
वत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतिनामङ्स
योः पूर्वस्यत्वंवाः वर्णेपरे धात्वन्तरेपरे असिस्रवत् असुस्रवत् अशिश्रवत् अशुश्रवत् अदिद्र
वत् अदुद्रवत् नीतः अशाशासत अङ्गोकत अनामज्ञिः अलोपः चुरस्तेये चोरयति अ

वं.
३.
२५

24

अबुभुवत् अलोलवत् इत्येते देशोऽस्मच्छिर्णिते ज्ञिणाति चानयति अजीचनत् शादेश्च गतौ तौ ज्ञौ शात
यति अशीशतत् गतौ त शाटयति पतो णोपुक अकि गुणः अपपयति आर्ष्यैयत् टापयति अ
टाटपत् पापयति अपीपपत् स्थापयति तिष्ठतेरुपधाया इत् अतिष्ठिपत् पादेश्च क पाशो छो
सो ह्वेञ् व्येञ्वेञोपुक् अकोऽपवादः पाययति पिबतिरजिः पुवसेः कारउपधाया लोपश्च अ
पीप्यत् शाययति अशीशयत् ह्वाययति अजिह्वयत् साययति व्याययति ह्वयतेरः सयोः सं
प्रसारणोपुगभावेश्च अजूहवत् अजुहावत् श्वाययति अशिश्वयत् वाययति अवीवयत् पा
तेर्लुक् नोपुकोपवादः पालयति प्रयोजकात्स्मयतेर्जो स्मयतेर्नात्वं भीस्मि भ्यां ज्ञाना भ्यामात्व
योजकाद्धेतुभये स्मयो जटिलो विस्मापयते अभेके भियः स्वरे स्यात्वेवातद्भावे पुक्जौ हेतो
भेतुयम् मुंडो भापयते भीषयते रुहेर्जौ पो वा रोपयति रोहयति अरूरुहत् अरुरुपत् क्नूय
यति अचीक्नूयत् अचक्नूयत् वर्तयति अवीवृतत् अववर्तत् मार्जयति अमीमृजत् अममार्जत्
ऋदृशोऽनामात्वे जो अध्यापयति अध्यापिपत् इङः सपरे ज्ञाविङो गाङ् वा अध्यजीगपत् का
पयति अचिकपत् ज्ञापयति ह्रस्वो ज्ञो रीक्ष्णीक्ष्मायो लोन्नोपुक् क्ष्मापयति अचिक्ष्मिपत् क्ष्माप
यति अचिक्ष्मिपत् रेपयति अरीरिपत् पयवोर्वे सक्तकारे च लोपः क्नोपयति अचुक्नुपत् क्ष्माप
यति अचिक्ष्मपत् उष्णेज्नौ दीर्घः दूषयति अदूदुषत् स्फायो वः ज्ञौ स्फावयति अपुस्फवत् अपुस्फ

२५

ति अशिश्रियत् अशिश्वियत् अशीशिदत् असिष्विदत् अदिदीपत् रभिलभोः स्वरेनुमलुङ्परोक्षयोः रंभ
यति अररंभत् अललंभत् ह्रापयति अजीह्रपत् क्ष्मापयति अचिक्ष्मपत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृ
स्पशांपूर्वस्यात् ङपरे णौ इत्यपवादः असस्मरत् अददरत् चेष्टिवेष्ट्योः पूर्वस्यात्वं वाऽडि. अ
ववेष्टत् अविवेष्टत् अचिचेष्टत् अविभ्रजत् अबभ्राजत् कणरणभणश्रणलुपहेठजीवमी
लोटिलोपीनां वा ह्रस्वश्च ङपरे णौ अचीकणत् अचकाणत् स्वापेः संप्रसारणमडि. असुषु
पत् स्वपयते ञ्यन्तस्य संप्रसारणं वाऽङ्. सयोः असीषुपत् अशूशवत् जिघ्रतेरुपधाया इत्वं वाऽडि.
अजिघ्रपत् अजिघ्रिपत् सिध्यतेरैहलौकिकेऽर्थे स्वरस्यात्वं णौ अन्नं साधयति तपस्तपः सेध
यति इणो ज्ञो वागम प्रजने वीयतेरात्वं वा णौ वापयति वापयति चित्तविरागे दुषेर्वोदीर्णौ
दूषयति दोषयति इणो ज्ञो वागम गमयति अजीगमत् ज्ञापयति मितो ह्रस्वः घटवेष्टा याव
टादयो मितः घटयति व्यथयति प्रथयति प्रसविस्तारे प्रसयति म्रदमर्दने म्रदयति स्खदवि
शरणे स्खदयति त्वरयति ज्वररोगे ज्वरयति नटनृत्तौ नटयति चकतृप्तौ चकयति लगसं
गे लगयति ज्वलदीप्तौ ज्वलयति स्मृआध्याने स्मरयति दृभये दरयति नॄनये नरयति श्री
पाके श्रपयति मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ह्रस्वः ज्ञपयति कंपने चलिः चलयति मदीह
र्षदैन्ययोः मदयति ध्वनशब्दे ध्वनयति जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च जनयति जरयति क्नसु

वे. ङ.
२५
25

ग्लारीमौ कमयति इंजेर्नी मृगरमणेन लोपः रंजयति मृगीरंजनात् शमयति दमयति ज्वलह्वल
ह्मलनमामनुपसर्गाद्वामितिज्वलयति ज्वालयति लोभे ह्वलह्मलसंचलने ह्मलयति ह्माल
यति ग्लास्नावनुवमांच चनुपसर्गाद्वेत्यमित्वं वा ग्लापयति ग्लपयति स्नापयति स्नपयति वन
यति वानयति वमयति वामयति नकम्यमिचमां कामयति चामयति वामयति शमयति दृशो
नेमित्र निशामयति रूपंयक्षति भोजननोः सप्तमित्र आयामयति यमश्चापरिवेषणे यमयति
स्खदिरवपरिभ्यांमित्र अवस्खादयति परिस्खादयति ईर्ष्यं प्रत्तोतोरीर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे तृती
यादसपकस्वरोवादिः अट्ट् समयोः पेष्यियत् पतेस्वरादेः परः पेषिष्यत् द्वितीयपक्षे सोने
ईर्ष्यिषिषति पेष्यिषिषीत् आरिपक्षे ईर्ष्यिषिषति पेष्यिषिषीत् सोनपक्षे स्वरादेः परः ईर्षि
ष्यिषति पेषिष्यिषीत् इतिण्यंतप्रक्रिया ॥ इच्छायामात्मनः सः धातोरात्मनः इच्छायामर्थे
सः प्रत्ययोदिस्यआत्मनः भवितुमिच्छतीति बुभूषति बुभूषांचकार बुभूषीत ऋुः सः उव
र्णोताट्वर्णाच्चग्रहगुहभ्यांचपरस्य सस्यनेट् नातिरिसे इङ्वृर्जिनेसप्रत्ययेगुणोन तितीर्ष
ति जघृक्षति अज्झनगमां सनि दीर्घः चिकीर्षति चिकीर्षति जिगीषति पूङ्पवने पुपूषति यः
से पिपक्षति पिपासति पोःहर मुमूर्षति पुपूर्षे बुभूर्षति हरतिर्मषगृहिस्वपिप्रच्छः सः कित्
रुरुदिषति विविदिषति मुमुक्षिषति हॊढः षढोःकः से आदिजवानां जिघ्रक्षति सद्युक्षति २५

कृगृदृधृप्रछिभ्यः सस्येट् चिकरिषति जिगरिषति दिदरिषते दिधरिषते पिपृछिषति स्म
सिच्छति जिघत्सति इट्निषेधे सेटो दीर्घः जिघांसति इड्ः सनि ग्रहसनोर्नात्स्वेवदात शंपिनिद्यांसते
गमेः सस्येट् जनाति जिगमिषति इस्से ग्रथिदाधारभल भशाक पटपत स्मिमोमामाङ्. मेडुसः र
सोस् अनिटि सपरे पूर्वस्य च लोपः दित्सति पित्सति रभरासे स्कोपाद्योऽस्य लभसेचपा रिप्सते
लिप्सते शितति पित्सते पतनदरिद्राभ्यः सस्येड्वा पित्सति पिपतिषति मित्सति रभित्सते
आप्नोते रीः आप्नोतेरानई: से पूर्वलोपश्च ईप्सति ज्ञपेरज्ञाप्यो वा ज्ञपेरिल्कायोवा ज्ञापयस्य
ज्ञीप्सति ज्ञापयिषति तितनिषति तितंसति नेनेः सादेसवादीर्घः तितनिषति तितं
सति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति दंभेर्भसपिभ्यां सस्यवेट् दिदंभिषति जिज्ञपयिषति स्तपः
स्वरस्य सादेसेर्इत्वं लोपश्च दंभेरिरीऽश्च धीप्सति अनिटि सेऽपथानस्य लोपः धिप्सति धी
प्सति इवेरकभश्वसन्निश्रिस्वृयूर्णुभृसनिभ्यः सस्येड्वा दिदेविषति वस्पानिटिसेऊः दुद्यूष
ति अर्दिदिपिषति ऋधेरनिटि से सस्य ईर्भवति द्विःलोपश्च ईर्त्सति विभ्रज्जिषति भ्रस्जोर्
सोरनपिवा बिभर्जिषति बिभ्रक्षति बिभर्क्षति शिश्रयिषति श्रयवयाने सेटो दीर्घः शिश्री
षति सिस्वरिषति सुस्वूर्षति यियविषति युयूषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूविषति ऊर्णु
नूषति विभरिष्यति बुभूर्षति जनसनखनानामात्वं से सिसनिषति सिषासति तनुहिंसायां

वं
उ.
२९
26

तितंसति ऊर्णुनोवा तितंहिषति स्तौतिण्यंतयोरेव षष्ठ्वोत्वसयष: तुष्टूषति सञ्चापयिष्यति
सिषाधयिषति स्तौतिण्यंतयो: किं सिसक्षति सिषेवलक्षणोऽयमसंयोगान्त परिसिषिषि ततिषकिं तिष्ठा
सति सषुप्सति इणा: सेयामन्तलवोपने जिगामिषति वोपने न प्रतीषिषति शाखादिक: प्रति
जिगामिष्यति इवर्णावर्णोपधाद्हलादेरसंनाद्धोनासंका सो सवेवाकितो दिद्युतते दिद्योतिषते
रुरुचिषते रुरोचिषते लिलखषतरविन्यासे लिलिषति लिलेखिषति सिसिहिषति विवाथ:
स्वरस्य हिंसायामिस्सेद्विलोपश्च तिन्सति प्रत्यय आतितन्सति मुचो: कर्मकस्य गुणोवासे
द्विलोपश्च मोक्षते मुमुक्षते वावत्स: स्वयमेव प्रकर्मकेतिकिं मुमुक्षतिवत्संकृष्ण: विव्रूत्स
ति ऋासिनंविवर्तिषते निनतिष्यति निनृत्सति धृकोविल्ये दुधूर्षति दुधरिष सिड्. पूड्. ये
न्वशिभ्य: ससेट् सिस्मयिषते पिपविषते अरिरिषति अंजिजिषते अशिशिषते उवि विषति
प्रपिजिगापयिषते प्रप्यापिपयिषतिशिष्या यपिषति मामावयिषति जुहावयिषति प्र
स्फोरयिषति पुस्फारयिषति तुत्वावयिषति पिपावयिषति विभावयिषति पिपावयिषति
विरावयिषति लिलावयिषति सस्रावयिषति सिस्रावयिषति संनान्तोन स्वार्थसंनान्तस्या
देव जुगुप्सिषते ॥ इतिसन्प्रक्रिया ॥ अतिशयेहलादेर्यङ्. हिप्स हलादेरेकस्वराद्धातोरति
शयेयेपोन: पुनःपुनर्वायङ्. प्रत्ययोभवतिधातोर्द्विवचने यङि. यङि. यङ्. लकिचप्रवेस्पनामिनो २९

ग्रणः सयातः रि.त्वादौत् अतिशायेनपुनः पुनर्वाभवतीतिवोभूयते वोभूयांचक्रे यवोभूयिष्ट
वोभूयते यनपिवहसात् हसाड्ज्ञस्यलोपोभवत्यनपिपदे वोभूयांचक्रे मोमूयते लेलिह्यते
नोनूयते वेवियते आतः यङि.यङ्.लुकिचपूर्वस्यातआकारः पापच्यते पापठ्यते सिवोयङि.न
स्यषत्वंसिस्यते सुविमतिमृग्रसत्यंगृणातिभ्योयङ्. सत्वंपम्यते सोसूच्यते सवेष्टते सोस
ज्यते मोमूत्र्यते षकारपरे रेफस्य नहित्वनिषेधः प्रशाध्यते यनपिवहसात् प्रशांचक्रे प्रशा
घ्यते ऊर्णोनूयते गत्यर्थात्कौटिल्येएवयङ्. कुटिलमटतिअटाट्यते कुटिलंव्रजति वाव्रज्यते
लुपसदचरजपजभदहदंशगृभ्योभावगर्हायामेवयङ्. लम्बूदने गर्हितंलुम्पति लोलुप्य
ते सासद्यते जमजपांचक्र जमोनस्यजपजभदहदंशभंजपसचरफलांचपूर्वस्यनुकयङ्.
यङ्.लुकोः चरफलोः पूर्वोत्तरस्यातउत्यङ्.यङ्.लुकोः चंचूर्यते चंचूर्यते चंचूर्यांचक्रे प
म्फुल्यते जंजप्यते तृतीयस्यनेताः नुस्वारोलत्वेवे सचपदांतवत् जंजपनप्यते जंजभ्यते गीयते
फस्यलत्वंयङि.जेगिल्यते पंपम्यते दोङ्.तयेदेदीयते श्रोण्यायीन्हद्वौ लिट्यङोःप्यायःपीः पे
पीयते वेवम्यते वेव्लायते यङ्.लुकतेयङ्. काण्यते ननम्यते जंजभ्यते दंदह्यते दंदश्यते भंजो
यामदंते बम्भज्यते पमचाथन ग्रंथनयोः श्वादिः पदस्यैपदिकः पंपस्यते रीगृदुपधस्य अत
नोपातोयङि.परेमूर्वस्यरीक् नरीनृत्यते वरीवृत्यते जरीगृह्यते वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते वरीवृ

वे॰
३॰
२२

27

यते वशोर्यङि॰ न संप्रसारणम् वावश्यते स्यूयते वा शोशूयते शोशीयते सास्मर्यते कवतेः पूर्वे
स्य न कुत्वं यङि॰ कोकूयते वंचु स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कन्दां यङि॰ यङ् लुकि च पूर्वस्य नीक्
वनीवच्यते सनीस्रस्यते दनीध्वस्यते बनीभ्रस्यते चनीकस्यते पनीपत्यते पनीपद्यते चनीस्कं
द्यते ऋमतोरीः चेक्रीयते जेह्रीयते वेव्रीयते दादेः अपि हाधामा गाहाक पिबतिसो स्यामि
कारः ह्रि॰ तिदृसे अनपि देदीयते देधीयते मेमीयते जेगीयते जेहीयते पेपीयते सेषीयते से
हीयते आर्धधातुके यङि॰ जेघ्नीयते देध्मीयते हन्तेर्हिंसायां घ्नीः जेघ्नीयते हिंसायां किं जंघन्यते स्व
पि स्यमि व्येञां यङि॰ संप्रसारणम् सोषुप्यते सेसिम्यते वेवीयते वाशः कोयङि॰ वाशश्चन्द्रा
निषामनयोः वेकीयते जोजीयते नेनम्यते धीङः यङ् येतक्ति निषाधाप्यते डोडौकते तो
तौकते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥ वाम्प्रत्ययकलकप्रत्ययसंयोगं विनापि यङो वा लुक् यङ्
लुकि सति पिण्डितस्मिवेट् यङ् लुङ् नाम वोभवीति वोभोति वोभूतः वोभुवति अदादित्वा
द्यो लुक् वोभवांचकार गुणो वा पित्वाक्तिन्यत्वादुक् अवोभवीत् अवोभोत् अवोभूतां अवोभु
वुः पापचीति पापक्ति पापचति अपापचीत् अपापक् अपापक्तां अपापचुः पापचांचकार आप
चीत् हेः स्वरेपि नोपधायाश्च गुणः वोभूजीति वोभोक्ति अवोभूजीत् अवोभोक् वोभोजिता अवो
भोजीत् वावदीति वावत्ति अवावः जाचहि स्पर्हे संसृष्टे पास्पर्हीति पास्पर्ढि होपास्पर्हि सिपि ॥ २२

अपास्पर्द्धीत् अपास्पर्तेत् अपास्पर्द्धेसि पि अपास्पर्द्धीः अपास्पर्द्धाः अपास्पर्तेत् अपास्पर्द्धे गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्र
न्थे च जागाधीति जागाद्धि जागाद्धः आदिजवानामिति जाग्धात्ति अजागाधात् सिपि अजागाः अजागाधात्
नाधृ नानाधीति नानाति नानातः नानाध्यति दध दादधीति दादद्धि दादधति अदादधीत् अदादद्धाम् अदा
दधुः अदादधः अदादर्धाः दादधितात् अदादधीत् मुद मोमुदीति मोमोत्ति कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव चोकू
र्दीति चोकूर्त्ति चोकूर्त्तः अचोकूर्त्त सिपि अचोकूः ऋदन्तानाम् उपधायाश्च यङ्लुकि ऋर्व्वस्य रुक रिक रीकः
चर्करीति चरिकरीति चरीकरीति चर्कर्ति चरिकर्ति चरीकर्ति चर्कृतः चरिकृतः चरीकृतः चर्कति चरिक
ति चरीकति अचर्करीत् अचरिकरीत् अचरीकरीत् अचर्कः अचरिकः अचरीकः चर्करितात् वर्वृतीति वरि
वृतीति वरीवृतीति वर्वर्ति वरिवर्ति वरीवर्ति वर्वर्तामास वर्वर्तितात् वर्वर्तिष्यति अवर्वर्तिष्यत् वनीवञ्चीषि
वनीवङ्क्ति वनीवच्यात् वनीवञ्चीतु वनीवङ्क्तु वनीवक्तात् अवनीवञ्चीत् संयोगान्तस्य लोपः अवनीव
न् जङ्गमीति जङ्गन्ति लोपस्त्वनुदात्ततनाम् जङ्गतः गमां स्वरे जग्मति जङ्गमीमि जङ्गन्मः जङ्गन्वः
जङ्गमीतु जङ्गन्तु हौ जङ्गहि अजङ्गमीत् अजङ्गन् अजङ्गताम् गमां स्वरे अजग्मुः जङ्गमिता अजङ्गमी
त् अजङ्गमिष्यत् हन हिंसागत्योः जेघ्नीयीति जेघ्नीति जंघनीति जंघन्ति जंघतः जंघ्नति लोपस्त्वनुदात्ततनाम्
जंघ्नति अजंघनीत् अजंघन् आशिषि आशिषि वध्यात् अवधिष्ट चञ्चुरीति चञ्चूर्त्ति चञ्चूर्तः चञ्चूरति चञ्चुर्यात्
चञ्चुरीतु चञ्चूर्तु चञ्चूर्तात् चञ्चूर्ताम् चञ्चूर्हि अचञ्चुरीत् अचञ्चूः चोस्कुन्दीति चोस्कुन्ति चोस्कुन्तः चो
स्कुन्दति चोस्कुन्द्यात् चोस्कुन्दीतु चोस्कुन्तु चोस्कुन्ताम् अचोस्कुन्दीत् अचोस्कुन् अचोस्कुन्ताम् अचो
स्कुन्दुः सिपि अचोस्कुन् चांवनीति चांवन्ति चांवातः चांवति चांवनीषि चांवंसि चांवाथः चांवनीमि

चं॰
उ॰

२४ २८

चंखन्मि चंखन्मिः चंखन्वः चंखायात् चंखन्यात् चंखनीत् चंखन्त चंखानात् चंखानाम् चंखन्तु चं

खाहि अचंखनीत् अचंखानीत् अचंखानिष्टाम् योयवीति योयोति योयुतः योयुयात् योयवीतु अयो

यवीत् नोनवीति नोनोति नोनुतः नोनुयात् नोनवीतु नोनोतु अनोनवीत् अनोनीत् सिपि अनोनवीः

अनोनोः जाहेति जाहाति ह्वलो जाहीतः जाहीयात् जाहेतु जाहातु जाहीतात् जाहीताम् अजाहेत् अ

जाहात् अजाहीत् अजाहीताम् अजाहुः जाहीयात् जाहिता आतोऽनपि अजाहासीत् अजाहासिष्टाम्

दादेति दादाति दादेः दातः दादति दादासि दात्थः दात्थ दाद्मः दाद्मः दांहो देहि दादेयात् आतोऽनपि दादिता

दादेः पे अदादेत् अदादात् अदादाता एवं चेदेदायेति दायाति दाद्धः दायति दाध्यात् धेहि दायेयात् अ

दाधासीत् अदाधेत् अदाधात् अदाधत् अदाधताम् अदाधन् तुधात्त दाधेति दाधाति धात्तः धात्थः दा

देः दाध्वः दाध्मः लङि अदाधात् अदाधेत् पितोस्तुदे शशाथने दाप लवने दादेति दादाति दादीतः दाद

ति दादीयात् दादेतु दादातु दादीतात् दादीहि अदादेत् अदादात् अदादीताम् दादायात् अदादासीत्॥

सास्वपीति सास्वमि सास्वमः सास्वपति हौ सास्वाध्वि असास्वपीत् असास्वश सास्वप्यात् असास्वापीत्

असास्वपीत् कृ विक्षेपे चाकरीति चाकर्ति चाकीर्त्तः चाकिरिति चाकरितु चाकरीतात् तातरीति तातर्त्ति ता

तीर्त्तः तातिरति तातरीतु तातर्तु ऋश्च तऽ इर् ताती र्हात् तातीर्हि अतातरीत् अतातः तातीर्यात् अताताारीत् अ

ताताारिष्टाम् अतेर्यङ् लुकि द्विवे पूर्वस्य रङ्यतं ह कारियो कोलु पूर्वस्यासवर्णे ऽ अरीति अरियरीति

अरीयरीति अरर्ति अरियर्ति अरियर्तिं अरर्त तः अरिष्टतः अरीष्टतः ह कोरिलोप इति लोपः आरति अरिअ

ति अरर्यात् अरिष्टयात् अरिष्टयात् अरीतु अरियरीतु अरियरीतु अररतु अरियर्तु अरीयर्तु आरतु।

अरियत अरीयत आरीत आरियरीत आरीयरीत आरः आरियः आरियः अरिप्रत आरह आरह
आरियहः आरियहः सिपि आररीः आरियरीः आरियरीः आरः आरियः आरियः लिङि याद्रादावि
तिरिङ् आरियात अरीषियात अरविता अरियरिता अरीयरिता लुङि आरारीत आरियरीत गृह्णजर्गृ
हीति जेरिगृह्णीति जर्गर्धि जर्गृढः जर्गृह्णति जर्गृह्णीत जर्गृढुं जर्गृढात जर्गृह्णीत जर्गृढि अजर्गृह्णीत अजर्घ
ट् अजर्घेड् ग्रह जाग्रहीति जाग्राढि तसादौ ङिति मितसम्प्रसारणं न स्यात् विहिंगतेना सिद्धत्वान्न हृगा
दयः जाग्रढः जाग्रहति जाग्रहीषि जाग्रदि जाग्रढि जाग्रहिता गृधु जर्गृधीति जर्गर्द्धि जर्गृद्धः जर्गृधति
जर्गृधीषि जर्घर्त्सि अजर्गृधीत अजर्घर्त् सिपि अजर्गृधीः अजर्घाः अजर्गर्धीत अजर्गर्धि प्राम पाप्रच्छी
ति पाप्रष्टि तसादौ न सम्प्रसारणं शितपा निर्देशात् क्ङिति सेक्कौ अमे च च्छ्वः शोवस्फकः पाप्रष्टः पाप्र
च्छ्मि पाप्रष्मि पाप्रच्छ्वः पाप्रश्मः हृपु गतौ जाहृपीति यवयोर्वसे हकारे च लोपः जाहृति जाहृतः जाहृय
ति जाहृषि जाहृयीमि जाहृयीषि जाहृसि जाहृयीमि जाहृमि जाहृवः जाहृमः अजाहृयीत अजाहृत जा
हृयात् हर्य गतिकान्त्योः जाहर्यीति जाहर्ति जाहर्तः जाहर्यति जाहर्हि अजाहर्यीत अजाहः अजाहर्ताम्
अजाहर्युः ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामपधावकारयोरूः क्कौ कसादौ जमादौ हकारे च प्रत्यये परे जाज्वरीति जा
जूर्ति जाजूर्तः जाज्वरति जाजूर्वः जाजूर्मः अजाज्वरीत अजाजूः तात्वरीति तातूर्ति अतात्वरीत अतातूः सेस्रि
वीति सेस्रोति सेस्रीव्यात असेस्रिवीत असेस्रोत मव बन्धने मामवीति मामोति मामूतः मामवति मामा
वः मामूमः मामूहि मामवानि अमामवीत अमामोत सिपि अमामवीः अमामोः अमामव अमामाव
अमामूम तर्वी धुर्वी इर्वी धुर्वी हिंसायाम् तातूर्वीति रेफात् छ्वोर्लोपः क्कौ कसादौ जमादौ हे च प्रत्यये

च॰ तोतोर्त्ति तोतूर्त्तः तोतूर्वति तोतूर्वीषि तोतोर्षि तोतूर्थः तोतूर्मः सिपि अतोतूर्वीः अतोतोः तोथोर्त्ति
उ॰ तोथूर्त्तः दोदोर्त्ति दोधोर्त्ति मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः मोमूर्छीति मोमोर्त्ति मोमूर्त्तः मोमूर्छति ।
मोमूर्मः अमोमूर्छीत् ॥ ९ ॥ ॥ इतियङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ ९ः ॥ नाम्नोर्यईचास्य नाम्नइच्छायाम
२९ २५ र्थेयप्रत्ययोभवत्यवर्णस्यचईकारः आत्मनः पुत्रमिच्छति ॥ पुत्रीयति क्वचित्स्वरवयकारः गामिच्छ
तिगव्यतिगव्याञ्चकार नाव्यति नाव्याञ्चकार त्वामिच्छति त्वद्यति हसाद्यस्यलोपोवाऽनपि नामधा
तौ त्वदाञ्चकार त्वद्याञ्चकार मामिच्छति युष्मद्यति अस्मद्यति काम्यश्च पुत्रकाम्याञ्चकार धनस्य
नेकारो गार्द्ध्ये धनायति अन्यत्र धनीयति उदकस्योदनपिपासायाम् उदन्यति अन्यत्रोदकीयति गीर्य्य
ति गिराञ्चकार गीर्य्याञ्चकार पूर्य्यति दिवमिच्छति दिव्यति अन्नमिच्छति अदस्यति इरतोरिः कर्त्री
यति हसात्तद्धितयस्यलोपोयेत्रौ चगार्गीयति वाच्यति कवीयति समिध्यति समिध्याञ्चकार स
मिधिता मान्ताव्ययाभ्यांयोन किमिच्छति इदमिच्छति स्वरिच्छति उच्चैरिच्छति अश्ववृषयोर्यसुक
मैथुनेच्छायाम् अश्वस्यति वडवावृषस्यति गौः क्षीरलवणयोर्येलालसायांसुक क्षीरस्यति बालः
लवणस्यत्युष्ट्रः नाम्नोयेलालसायांसुगसुकौ दधिस्यति दध्यस्यति मधुस्यति मध्वस्यति यशस्का
म्यति मान्ताव्ययाभ्यां डुकाम्यः किंकाम्यति स्वःकाम्यति उच्चैस्काम्यति करणेचनाम्नः करणेर्थेयः त
पस्यति तपश्चरतीत्यर्थः नमसः पूजायाम् नमस्यति देवान्पूजयतीत्यर्थः वरिवसः परिचर्यायां
वरिवस्यति गुरुं शुश्रूषयतीत्यर्थः शब्दादिभ्यो यङ् शब्दायते वैरायते कलहायते अभ्रायते मेघा
यते कष्टायते उष्मवाष्पधूमेभ्य उद्वमने ऊष्मायते वाष्पायते धूमायते ञिर्ङित्करणे नाम्नो ञिप्रत्य

यः करणोऽर्थे मच डित्त चटं करोति चटयति चटयते अचचटत् पटयति पटयते अपपटत् अत्र ।
लोपिनो नाङ् कार्य्यम् महान्तं करोति माहयति अममाहत् भवान् करोति भवयति अबुभवत् कनय
ति अचीकनत् नाविष्टवत्कार्य्यम् स्फिरं करोति स्फाययति अपिस्फयत् उरुम् वरयति अवीवरत् ब
हुलम् बंहयति अबबंहत् वृद्धम् वर्षयति अववर्षत् त्रपम् त्रपयति अतित्रपत् दीर्घम् द्राघयति अ
दद्राघत् वृन्दारकम् वृन्दयति अववृन्दत् अन्तिकम् नेदयति अनिनेदत् स्थूलम् स्थवयति अतस्थव
त् ह्रस्वम् । दवयति अदूदवत् ह्रसयति अजह्रसत् क्षिप्रम् क्षेपयति अचिक्षेपत् क्षुद्रं करोति क्षोदयति
अचुक्षोदत् प्रियं करोति प्रापयति अपिप्रयत् गुरुं करोति गरयति अजीगरत् स्थिरं करोति स्थापयति ।
अतिष्ठपत् ऊढिं करोति ऊढयति नाङ्हिस्वराद् ऽटः परः अडि पूर्वस्य जो वा औजिढत् औडिढत्
ऊढं करोति ऊढयति औजढत् औडढत् कर्तुः क्यङ् उपमानात् कर्तुराचारोऽर्थे क्यङ् श्येन इवाचरति
श्येनायते काकः पण्डितायते मूर्खः पत्तायते यङ् मानिनोः भवन्त यङि वा सलोपः पयायते पयस्यते
वातकम् अप्सरस्यते ओजसः सुमनसो नित्यम् अप्सरायते ओजायते दुर्बलः सुमनायते नाम्न आचारे क्वि
ब्वा कृष्ण इवाचरति कृष्णाति अकृष्णात् अ इवाचरति अति अतः अन्ति पतपताम पयुः अत अता तं अता
म् अन्त अतात् आत आन आः लिटि औ अतुः उः इयात् इता आसीत् आसिषाम् मालेवाचरति माला
ति मालायात् मालाहि अमालात् मालाञ्चकार मालिता अमालासीत् कविरिवाचरति कवयति अक
वयत् नामधातोर्वृद्धिर्वा सौ अकावायीत् अकवयीत् विरिवाचरति वयति विवाय विव्यतुः अवायीत् अ
वयीत् श्रीरिवाचरति श्रयति शिश्राय शिश्रियतुः अश्रायीत् अश्रयीत् पितेवाचरति पितरति पितरा

उ ञ्चकारयादादावितिरिङ्.पित्रियात्भूरिवाचरतिभवतिउभावश्रभावीत्दुरिवाचरतिद्रवति
चं· अद्रावीत्नमान्तस्योपधायादीर्घः क्रौन्सादौङ्कितिहेचइदमिवाचरतिइद्मामतिराजेवाचरति
राजानतिराज्ञायतेमन्याइवाचरतिमथीनतिऋटभुत्लाइवाचरतिऋटभुदीणतियोरिवाचरति
युवतिइयावयूयात्यविताकरवाचरतिकति चकौचकेत्यन्येस्वइवाचरतिस्वतिससौमस्वइत्य
30 ३० मे आचारउपमानात् कर्मीधारयोहूपमानादाचारेऽर्थेयप्रत्ययोऽस्य· ॥ ॥ ॥

वेकारः पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः प्रासादीयति भृशादिभ्यः भूततद्भावे यङ्
स्यात् हललोपश्च अभृशो भृशो भवति भृशायते अशाश्वतः शाश्वतो भवति शाश्वायते क्विबपि भृशति
क्विरपि कृभ्वः स्तियोगे च्विद्वयोरीत्वं ईत्वाः अभृशो भृशो भवति भृशयभवत् भृशयभूतो उपसर्गसमाना
कारेष्वेवं पदं यात संज्ञोद्धृतोऽन्यस्य च विकोषितेऽपि कक्रियते सुमनायते उन्मनायते तेन सुमन
सुशब्दात्परात् स्वमनायत सुमनायिष्ट सुमनायते उदुन्मनायते सत्यादिभ्यो यङ् कर्तैवाभवे
सुखं वेदयति सुखायति दुःखायते पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च णिङ् उत उदंसमसने ते णो
उदसने विविधं विकर्षेत्वा समसने व्यसने परिसमन्तात् असने पर्यसने उत्पुच्छयते उदपुपुच्छत विपु
विपुच्छयते परिपुच्छयते भाण्डात्समाचयने संभाण्डयते चीवरादर्जने परिधाने च णिङ् संचीवर
यते भिक्षुः परिचीवरयते अर्थवेदसत्यानामापुक् णौ जिनात् जिनमाचष्टे वा ग्रंथं करोति ग्राव
हृत्वा अर्थापयति आर्तीयपत् वेदापयति अविवेदयत् सत्यापयति पटुमाचष्टे पटयति पटाय
ते पृथुं प्रथयति ऋदोरसांपूर्वं वा लिटि टिलोपः अपिप्रथत् अपपृथत् म्रदं म्रदयति अमिम्रदत्
अमम्रदत् कृशं क्रशयति कृशयति हृढयति अबभ्रशत् अचक्रशत् अददृढत् परिव्रढयति
पर्यवव्रढत् नाम्नो जिराचष्टे नामामाचष्टे टिलोपेन मदेकत्वेऽपि नाटयति माटयति प्रवामा
वाचष्टे अश्मयति अस्मयति स्थानेष्वावयति स्थानयतीत्येके विद्वांसं विद्वयति विद्वयमस्य विद्राव

वे
३.
११

32

यती त्स्येदं वचं उदीचयति उदंचिवत् प्रतंवं प्रतीचयति प्रत्यंचिवत् सम्यंचं समीचयति सम्यंचिवत्
तिर्यंचं प्रत्येद्धि लोपेनाव्ययहारोपि न स्याद्वहिरंगो न्तेनास्ति ह्रस्वान्तिरीत्य सद्भावः तिरायति प्रति
तिरायत् सध्र्यंचं सध्र्यायति असध्र्यायत् अंतिकं नेदयति अनिनेदत् बाढं साधयति असा
धयत् हृदं ह्रापयति वर्षयति स्थिरं स्थापयति स्फिरं स्फापयति उरुं वरयति बहुलं वंहयति तृप्रं
त्रपयति दीर्घं द्राघयति वृंदारकं वृंदयति ॥ इति नामधातुः प्रक्रिया ॥ कंड्वादिभ्यो यक् धातुभ्यः
स्वार्थे कंडूञ् गात्रविकर्षणे कंडूयति कंडूयते मन्तु अपराधे रोषे च मंतूयति वल्गु प्रियेकवेषु ज्ञा
माधुर्ययोः वल्गूयति असु असू मनोवउतापे असूयति असोवकार असूयति लेला दीप्तौ लेलायति
मेधा आशुग्रहणे मेधायति सलङः खननक्रियायां सल्यति इः ल्यति सपर सपर्ज्ञायां सपर्यति भि
षज् चिकित्सायां भिषज्यति इषुध शरधारणे इषुध्यति गद्गद वाक्स्खलने गद्गद्यति पला खेला
विलासे पलायति खेलायति इरज् रोषे लज्जायां च इरज्यते महीङ् पूजायां महीयते अगद
नीरोगत्वे अगदयति अगदीत् इत्यादि कंड्वादयः ॥ निविशादेः प्यादिष्वेकाद्विशादेर्यातोपत
निविशते परिव्यवेभ्यः क्रियः परिक्रीणीते पराजेष्ट विपराभ्यां जेः विजयते पराजेष्ट आङो दाञो
नत्व विकाशने विग्रं आदत्ते आदित विकाशनेन व्याददीत मुखं स्मः परेगाकमं कात् भवसेव्या
दत्ते पिपीलिकाः पतंगस्य मुखं क्रीडो विहारे क्रीडते आङ् ॥ अनुपरिभ्यः आक्रीडते अनुक्रीडते समोऽकू ॥ ११ ॥

जते संक्रीडते कृजनेत संक्रीडति रथचक्रं आङो गमेः क्षमायां आगमयस्व तावत् शिक्षेर्जिज्ञासा
यां धनुषि शिक्षते हरतेर्गतताच्छील्ये पैतृकमश्वा अनुहरन्ते किरतेर्हर्षजीविकाकुला
यकरणेषु अपात्स्कर् चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके आलेखने अपस्किरते वृषो हृष्टः कुक्कुटो भक्ष्या
र्थी श्वा आश्रयार्थी च हर्षादिष्विति किं अपकिरति कुसुमं आङि नुप्रच्छ्योः आनुते प्रच्छ आ
पृच्छते शप उपालम्भने विशपथाते समवप्रविभ्यः स्थः संतिष्ठते प्रतिज्ञायां शब्दं नित्यमातिष्ठते
स्वाभिप्रायाविष्करणे नित्यं वाख्यायां च गोपी कृष्णायोपतिष्ठते संशयकर्णादिषु तिष्ठते उदो
नूर्ध्वकर्मणि ईहायां मुक्तावुत्तिष्ठते ऊर्ध्वेति किं आसनादुत्तिष्ठति ईहायां किं उपान्मंत्रकरणे
वृत्तिसंगतिकरणमित्रकरणपथिषु आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते आदित्यमुपतिष्ठते मंत्रकर
णे किं भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन गंगा यमुनामुपतिष्ठते रथिकः रथिकमुपतिष्ठते पंथाः स्रुघ्न
मुपतिष्ठते वा लिप्सायां भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठति उपतिष्ठते अकर्मकाच्च तानमुपतिष्ठते उ
द्विभ्यां तपः कर्मकात्स्वांगकर्मकाच्च उत्तपते वितपते उत्तपते वितपते पाणिं वा आङो यमह
निभ्यां अकर्मकात्स्वांगकर्मकाच्च आयच्छते पाणिं वा आहते शिरो वा अत्र च आत्मनेप
दाते आहंति वा हनः सिः कित् आवधिष्ट आहत आवधिषातां आहसातां यमः स्वचने सिः कि
त् उदायत समो गमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिदृशिभ्यो अकर्मकेभ्यः संगच्छते गमः सिस्सौ

वे
उ.
३२ 32

कितोवा संगसीष्ट संगंसीष्ट समगत समगंस्त समृच्छते समृच्छिष्यते संपृच्छते संस्वरते सं
शृणुते संविते संविदाते वेत्तेर्वेत्तोवा रुडिति संविद्रते संविदते संपश्यते उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा
निरस्यति निरस्यते समूहति समूहते निसमुपविभ्यो ह्वः निह्वयते स्पर्धायामाङः कृष्ण
श्चाणूरमाह्वयते स्पर्धायां किं पुत्रमाह्वयति अप्रतिबंधोत्साहस्फीततासु क्रमः ऋग्विक्रमते
बुद्धिः प्रध्यानाय क्रमते क्रमंते षस्मिन्शास्त्राणि उपपराभ्यां उपक्रमते आङ उद्गमेति क्रमते
आक्रमते सूर्यः उद्गमने किं वेः पादविहरणे धान विक्रमते वाजी प्रोपाभ्यां प्रारंभायोभ्यां प्रक्रमते
उपक्रमते अनुपसर्गाद्वा क्रामति क्रामते अपह्नवे ज्ञः शतमपजानीते अकर्मकाच्च सर्पिषो जा
नीते संप्रतिभ्यामनाध्याने शतं संजानीते शतं प्रतिजानीते अनाध्याने इति किं मातरं संजानीति
अनुपसर्गात् ज्ञः गां जानीते वेः शब्दकर्मणः कृञः शब्दं विकुरुते अकर्मकाच्च विकुर्वते सैं
धवाः भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः शास्त्रे वदते भृत्यानुपवदते सनिया
स्ववदते क्षेत्रे वदते गेहे विवदते उपवदते मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे संप्रवदंते ब्राह्मणाः व्यक्त
वाग्विषयादेव प्रवादकर्मकात् अनुवदते केः कलापस्य वा विप्रलापे विप्रवदंति विप्रवदं
ते वा वैद्याः अवाद्गिरतेः अवगिरते समः प्रतिज्ञाने शब्दं नित्यं संगिरते उदश्चरः सकर्मकात् धर्मम
चरते समस्तृतीयायुक्तात् रथेन संचरते दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे दास्या संप्रयच्छते कामुकः उपा ३२

यमः स्वीकारे भार्यामुपयच्छते यमंसिकिद्धाविवादे रामः सीतामुपायत उपायंस्त वा नाथ
स्मृदृशां सनोऽनानोः धर्मं जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मूर्षते दिदृक्षते अनोर्ज्ञो नानेन अनुजिज्ञासति
पुत्रं प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति स्वराद्यन्तोपसर्गाद्युजेरयज्ञपात्रेषु प्रयुङ्क्ते उद्युङ्क्ते
युङ्क्ते अयज्ञे किं पात्राणि प्रयुनक्ति समः क्ष्णुवः संक्ष्णुते शस्त्रं भुजोऽपालने ओदनं भुङ्क्ते पा
लने भुवं भुनक्ति णिचश्चेति णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले कटं कारयते शृङ्खयते प्रतारणे किं च्छा
त्रं गर्हयति अपाद्वदः न्यायमपवदते कर्मव्यतिहारे धातोः व्यतिभवते व्यतिशेते गतिहिंसार्थे
पदसमत्पर्हसार्थेभ्यश्च नेतरेतरान्योन्यपरस्परोपपदाच्च न व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिपठन्ति व्यतिज
ल्पन्ति व्यतिहसन्ति इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य व्यतिलुनन्ति अनुपराभ्यां कृञः परस्मैपदं अनुक
रोति अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः परस्मै अभिक्षिपति प्राद्वहः प्रवहति परेर्मृषश्च परिमृष्यति व्याङ्प
रिभ्यो रमः परस्मै विरमति एकमेकाद्वाउपरमति उपरमते बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो ण्य
न्तेभ्यः परस्मै बोधयति योधयति नाशयति जनयति अध्यापयति प्रावयति द्रावयति स्रावय
ति इति पदव्यवस्था एकवचनं धातोर्भावे कर्मणि च एकप्रत्ययः स्त्रीवादिष्वेतवत्तथैव आह विक
र्मणीव एकर्मकाद्भावे सकर्मकाच्च कर्मण्येव भवति भावस्यैकत्वादेकवचनेन प्रयुज्यते प्रथम
द्वितीयोर्विषयत्वादप्रथममध्यमोत्तमौ नाम्ना यविषयत्वेपि प्रथमाति कर्मकारणाभावान्मयमः भ

वे
उ०
३३ 33

यतेऽनुभूयेत भूयतां अनुभूयत बभूवे स्यसिंतातानोऽज्झनग्रहदृशां वा भावकर्मणोः सिस्मतासीस्यपामिट्
वासइएवञ्च भाविषीष्ट भविषीष्ट भाविता भविता भाविष्यते भविष्यते अभाविष्यत अभविष्यत
इएलमकर्तरि धातोस्तनियते भावेकर्मणि चइएात्मपदः सेरपवादः लुक् इणः परस्य तनो
लुक् अभावि अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मको भवति सत्वमनुभूयते स्वामिनालज्जा
सत्तास्थिति जागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणं शयन क्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्म
कमाहुः १ फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्भेदे सकर्मक उदाहृतः २ धा
तोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ३ शीङोः
यङ्योक्ङिति शय्यते शिश्ये शायिषीष्ट शयिषीष्ट अशायि अशयिकिचटः क्रीयते त्वेङः त्वो
कोपसेरागौ विरागौः स्पत्येह्रेक्रिये चक्रे कारिषीष्ट कृषीष्ट कारिष्यते करिष्यते अकारिषत
अकारिषातां अकृषातां भाव्यते भावयांचक्रे भावयांबभूवे भावयामासे इएलिटि णिलोपः
भाविता भावयिता भाविष्यते भावयिष्यते अभावि अभाविषीतां अभावयिषातां बुभूष्यते अ
बुभूषि बोभूय्यते यङ्लुगन्तात् बोभूयते स्तूयते विष्वः अस्तावि अस्ताविषातां अस्ताविषत
गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः अर्यते आरिता अर्ता स्मर्यते स्मारिता स्मर्ता इज्यते तनोतेर्वा यकि ता
यते तन्यते अतानि जायते जन्यते तप्यते तपो नेत्यकर्मकर्तरि अनुतापे च अन्वतप्त पापेन हादे ३३

रिः दीयते २२ आतोयुक्ञ्णितीति दापिषीष्ट दासीष्ट अदापि अदापिषातां पीयते स्थीयते अस्थायि
हूयते ह्वायिषीष्ट ह्वायिषीष्ट ह्वायिता ह्वाता अह्वायि अह्वायिषातां अह्वासातां अह्वायि अह्वायिषातां
गृह्यते ग्रहितोवृद्धेः ग्राहिता ग्रहीता अग्राहिषातां अग्रहीषातां शाम्यते शमिता मान्तस्योपदेशे न वृद्धिः
शमितामिति कृतिवनवाचमिकमिवमीनां अशामि अशमि आचामिषीष्ट आचमि अकामि
अवामि अन्तःस्यन्तशम्यते मोदोदरीणां शामयांचक्रे मितां ह्रस्वः नानामितां णिचि वा दीर्घः शा
मिषीष्ट शमिषीष्ट शमयिषीष्ट शामिता शमयिता अशामि अशमि वधहिंसायां जनिवध्यो
र्न वृद्धिः अवधि भंजेर्निणि नलोपो वा अभाजि अभंजि लभेरिमसौनुम्वा अलंभि अलाभि यौ
णादिकर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृषवहां द्विकर्मताख्येयोः शब्दकर्मकाणां निजिह्वया अप्रयोज्ये
कर्मण्याख्येयं गन्तान्तो लादयो मताः गौर्दुह्यते पयः अजा ग्राममनीयते दण्ड्यते कृष्यते उह्यते वा
च्यते माणवकं पन्थानं माणवकोपधर्ममितिवा पच्यते देवदत्तेन ग्रामं गम्यते अकर्मकाणां का
लादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकारः मासो मासेन वा आस्यते देवदत्तेन क्रुशतवाः क्रुशतवाः
स्यते गन्तान्प्रयोज्यप्रत्ययः मासमास्यते माणवकः ॥ ॐ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता यदा सौ
कर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते साध्य
सिद्धौ निकाशानि पचन्ति स्थाली पचति पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठेन लेनोके कर्मकर्तरि प्रया

वं
ठ.
२४

34

दिपवदिटः पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति हि कर्मकाणां अजां ग्रामं नयति इह द्विपच्यो:
सकर्मकयोर्वा उक्तत्वं न मां कर्मकर्त्तरि यगिति णौ न गोपयोश्च रूपे दोग्धि वा स्वयमेव तानां कर्मकर्त्त
रि शाणावा नार्ति प्रकारि यक्षन उक्तस्य यदोदि ग्रपुतन यञ्चरयं उदेवरः फलेपच्यते पचति स्वयं
मारातिनेट् स्वत्वेन गास्या विग्रास्या विहग्रास्याद्वन मनेटेऽ: स्वनेस्त सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तरि च
सृज्यते स्रजं भक्तः श्रमानिपुने वाप्युज्यते ब्रह्मचारी योगाः प्रनकिवा भूषावाविनां किरादीनां सा
नानां च यगिणश्च पवदिटोन स्वलंकुरुते कन्या स्वलंकृत स्ववं किरते हस्ती स्वयं वाकीर्ष स्वयमा
विष्टः किरते स्वयोष्टः स्वादियते स्वाहृतन यियते स्वाप्तन प्रकृते स्वशब्द विकीर्षते कटः स्वकीर्षिह
लिङ्सूत्र ग्रन्थि ग्रन्थ्यारकर्मकाणां यगिणोन कारयते स्वयोकरतं उक्तयते हेतः उदाहृष्टि
यतेद्भूतेकयाश्चवो चन ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयं ग्रन्थिस्तु विकुर्वते सैंधवाः स्वाकारिस्वयंत कृषिरेनो:
कर्मकर्त्तरि वा ॥ न सवारो क्रुध्यति कुष्यते वा पादः रज्यति रज्यते वा वस्त्रं स्वकोषि स्वरति ॥
इति कर्मकर्त्तरि प्रक्रिया ॥ स्मृति वाविस्तुपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् लङः ॥ प्रवादः स्मरसि
कृष्णगोकुले वत्स्यामः यत्योगेऽकेन स्वभिज्ञानादिक्कर्मकवाक्यहेतुः भुंक्ष्महे उक्तस्य कृष्णचित
विदेपादिनापारो स्थम समोहं किलविललाप स्वंपत्नाः परोक्षे लिट् कलिंगेषु वास्मीना हेक
लिंगे जगाम इत्यादर्शनेलिट्. लिटो इति हाकरोत् वकारवा शाखटकरोत् वकारवा स्वामेव २४

कालेप्रक्रममाणेऽर्थे लङ् । लिटो जगामकिं प्रगछत् किं प्रत्नामसन्नेन केसेनचानस्मेलट्‌लिटो
पवादः यजतिस्मयुधिष्ठिरः भूतानद्यतनेलट्स्मयोगेएवं स्मपितावेवीति ननौपृष्टप्रतिव
चनेभूतेलट् अकार्षीः किंननुकरोमिभोः ननौवापृष्टप्रतिवचनेभूतेलट् अकार्षीः किंन
करोमिनाकार्षं अकार्षीः किंअहंनुकरोमिन्वकार्षं पुरायाद्योगेभूतानद्यतनेवालङ्‌ल
टौ ननस्मेवसंतीहपुराछात्राः अवात्सुः प्रवसन् ऊषुर्वा स्मेति किं युधिष्ठिरः यजतिस्म या
वत्पुरानिपातयोर्भविष्यतिलट् यावद्भुंक्ते पुराभुंक्ते निपातयोः किंयावद्दास्यते तावद्भोक्ष्य
ते कदाकर्ह्योर्वाभविष्यतिलट् कदाकर्हिभुंक्ते भोक्ष्यते भोक्ता वर्तमानसमीपेभूतेभविष्यति
चवर्तमानवद्वाकदागतोसि अयमागच्छामि अयमागमं कदागमिष्यसि एषगच्छामि गमिष्या
मि लिप्सपवचनेलट् ब्राह्मणेन लिप्समाणः स्वर्गीवायास्यति योऽन्नंददाति सस्वर्गं यास्यति गर्हायांलङ्‌पि
जात्वोः कालत्रये अपिजायांत्यजसिजान्वगणिकामाद्रक्षेवा कथमियोगेलिङ्‌लटौगर्हायां
कालत्रये कथंधर्मंत्यजेः त्यजसिवा जातयत्‌यदायदियोगेलिङ्‌लृटोपवादः जातयत्‌ यद
यदिवात्वादृशोहरिंनिंदेत् नावकल्पयामिनमर्षयामिनसंभावयामिनसहे उताप्योर्बाढा
र्थयोर्लिङ् उतअपिवाहन्यादयंहरिः समर्थयोः किं उतदंडःपतिष्यति अपिधास्यतिद्वारं स्वा
भिप्रायार्थिक्रियायाम् लिङ्‌लटोपवादः ननुकश्चित्कामोमेभुंजीतभवान् कश्चिज्जीवति

चं॰
उ॰
२५

35

हेतुहेतुमतो भविष्यति लृङ् वा कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति का
मप्रवेदने च्छार्थेषु लिङ् लटौ वर्तमानेर्थे इच्छामि भुंजीत भवान् इच्छार्थेष्वा लिङ् लटौ व
र्तमानार्थे कामये न कामयति भवान् पौनःपुन्ये भृशार्थे च धातोर्लोट् सर्वलकारविषये
लोटो हि स्वौ सर्वेषां वा तद्विषये तध्वमो विषये वा क्रियासमभिहारे हि त्वे तस्यैव धातोरनुप्रयो
गश्च अनेकक्रियासमुच्चये वा लोट् तस्य हि स्वौ तध्वमो विषये वा सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयो
गश्च अनुप्रयोगात् तिवादयः याहि याहीति याति यातो यान्ति यासि यान्त यातेति पूर्वं यायायाहि
याहीति यासति अधीष्वाधीष्व अधीष्वेति अधीष्वाधीष्व अधीते अधीधमधीधमिति पूर्वमधीधमनुप्रयोगेन
सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ अन्नं भुंक्ष्व हापिकमाद
स्वादस्वेत्यभ्यवहरते भुंग्ध्वं आस्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे इत्याख्यातप्रक्रियासमाप्ता श्रीहयग्री
वाय नमः कृत्कर्तरि वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकाः स्युः कर्तरि तृण्ण्वुलौ धातोः पक्वाकृतः
वसादेः कृत इट् भविता कर्ता गोपायिता गोपिता गोप्ता सहिता षट्सप्तषष्ठी सोढा पवि
ता पक्ता अचोरता को पावकः भावकः दायकः हनो घत हंतेर्घत आदेशः स्यात् ञिति णिति घातकः
नवकः चटकः चटकेषां दहिदायकः श्रोणकः कोटकः शमकः नियामकः कमेः कर्तर्यां
द्विषयात्कृत इट् न चकेता तामयुपाल्कः तिपः ऋपः ऋतः श्रीकृत्ताम्यश्च शिपः करः तः उपसर्गे २५

ण्यासेनान्तकः प्रदः सख्रः पचितिवदिरग्रहादेरग्णिनिः पचादेरः नंदादेर्युः ग्रहादेर्णिनिः पचः वदः च
लः पतः वरः चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्याक् आगमश्चाचि परे चराचरः चलाचलः पता
पतः वदावदः हंतेर्घत्वं च घनाघनः पाटेर्णिलुक् चोक् दीर्घत्वं पूर्वस्य पाटूपटः हनः पारः
नंदनः वासनः दूषणः साधनः वर्द्धनः शोभनः सेवनः रोचणः रावणः मदनः तपनः मदनः
नस्पनः लवणः णत्वं निपात्यते ग्राही उत्साही उद्भासी स्थायी यायी मंत्री संमर्दी पापी वीप्रवादी ग्रपराधी
दयालुरेशाः दशापाघ्राध्मापेदृशः शः दितिचरबेत बतषंतिवा दिशयत्कार्यमुक्तं ताच्छीलितिपरे भ
वतिपश्यः पयः धमः जिघ्रः पिबः चः संज्ञायां नः व्याघ्रः स्वपसमोभ्यो लिपविदधारिपारिवेदयुदे
जिचेतिसातिसाहिभ्यः शः लिपः विदः धारयः पारयः वेदयः उदेजयः चेतयः सातस्सावेसात
यः साहयः नौ लिंपः निलिंपः गवादिषु विदेः संज्ञायां गोविंदः अरविंदः धान्य धानो वा ददः दपः
ज्वलादेर्णः ज्वालः तापः दायः धायः व्याधः दामः कार्ये णः कर्मण्युपपदे धातोरण् कुंभकारः
ग्रंथकारः पत्रकारः नगरकारः ह्वावामाभ्यश्च स्वर्गह्वायः तंतुवायः धान्यमायः शीलसमा
पो शीलिकामिभक्ष्याचरितमीतिभ्यो णः मांसशीला मांसकामा मांसभक्षा कल्याणाचारा
सत्यप्रतीता वकृत्वमा धातोरः कर्मण्युपपदे धातोरनातः गोदः धनदः पार्ष्णित्रः नासत्रत्र नासि
उपपदे धातोरः द्विपः द्विजः गृहस्थः गिरिशः पादपः प्राचः धृवे शयेवर्तीतिप्राचः उरसा लोपो

वे
३.
२९

36

मुम्वाडंतेगमौ उरगः उरंगः विहायसो विहस्मवाडांतेगमौ विहगः विहंगः भुजनरयोर्मुम्वाडां
तेगमौ भुजगः भुजंगः तरगः तरंगः शसारागिभ्योऽड्कोपवादः प्रज्यः ग्राहः ग्रहः तुंदशोकयोः
परिमृजापनुदो आलस्यसुखाहरणयोः कः तुंदपरिमृजो अलसः शोकापनुदः सुखस्याहर्ता पुत्रः
मूलविभुजादेः कः मूलानि विभजति मूलविभुजो रथः कुथः महीध्रः गिलः गमश्च सामगः
सामगी पिबतेः सुरासीध्वोः सुरापी सीधुपी ग्रहौ नाम्निकार्ये चाकारस्य कारौ ग्रहपयो अस्थिहरः
श्वा कवचहरः कुमारः पत्रहरः तत्री कुरुचरः चरः सरः अग्रेसरः पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरेणापो
ते उदरशयः शक्तिग्रहः पूजार्हः स्तंबेरमः हस्ती करणेजपः सूचकः यशस्करी विद्या श्राद्धकरः
श्राद्धकरी दिवाकरः वचनकरः वचनकरी कर्मकरः कर्मकरी इत्यत्र खिनाम्निकार्ये चाखिति
पदस्य खिदंते परे नव्ययस्य पूर्वपदस्य मुम् शकृत्करिः वत्सः स्तंवकरिः फलानि गृह्णाति
फलेग्रहिः फलस्येदंतत्वं निपातनात् दृतिहरिः नाथहरिः देवापि वातापिः सर्वंकषः कूलं
कषा नदी मूलंकषो रथः करीषंकषः वाचंयमादयो निपात्याः वाचंयमः पुरंदरः द्विषंतपः प
रंतपः कुत्तेभविः उदरंभरिः आत्मंभरिः आशितेभुवो भावकरणयोः खः आशितेन भूयते आशि
तंभवः आशितो भवत्यनेनेति वा एजेः खश् जनमेजयः पंडितंमन्यः मुंजंधयः कूलमुद्रुजः कू
लंधयः खशीति पूर्वपदस्यानव्ययस्य ह्रस्वः मुष्टिंधयः नाडिंधयः नाडिंधमः नासिकंधयः अन २९

व्यपस्यार्कि दिवामन्या रात्रिः दोषामन्यमहः क्षलमहहः याहेतेदः दारावाहलोः णोतस्यचद्रः
संज्ञायां दार्वाघाटः वारिवाबार्वाघाटः वार्वाघातः कर्मणि संप्रूवांच्चवर्णेन संहंति वर्णसं
घाटः पदसंघातः मायापत्योष्ठकलत्रणावतिकर्तरि मायाघ्नः पतिघ्नी अमनुष्यकर्तृकेच प
तिघ्नी पाणिरेखा पाणिघताडघौ शिल्पिनिनिपात्यो पाणिंहंति पाणिघः ताडघः राजघ अ
राजघः शिल्पिनि किम् पाणिघातः ताडघातः राजघातः भजोविण् वेर्लोपः अर्द्धभाक् सव
भाक् नघात् नशाघाड् भारवाट् अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नः च्विः च्वौ दीर्घ ईचास्य च्वौ परे
अवर्णस्य ई इदुतोर्दीर्घः अस्येलोपः अमिथुनं मिथुनं क्रियते अनेनेति मिथुनीकरणं पाणीगृहणं
अशुक्लेन शुक्लेन भूयते शुक्लीभावः सहायी स्यात् अशुचिः शुची भवति हेतत्क्रते स्रोसलोपः
समनीभावः अरुःकरोति चरुःकरोति सचेतीभवति रही भवति विरजीकरोति अव्ययस्य च्वा
वीत्वेन दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिः हसान्तस्यापत्यस्य यकारस्य लोपश्च्वौ गार्गीभवति वैद
भूतः मार्गीकरोति च्विविषये सात्त्वा सात् पदयोः सस्य षत्वेन अग्निसाद्भवति अग्निभवति द
धिसिंचति संपदायोगेच जलसात् संपद्यते अधीनेच राजसात् संपद्यते राजसात् करोति देये
त्रीच विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति विप्रत्रा संपद्यते विप्रसात् करोति देवमनुष्यपुरुष
पुरुमर्त्येभ्यो द्वितीया सप्तम्योर्बहुलं देवत्रा वंदे देवे वंदे बहुत्रा करोति अत्यन्तभगास्थलपलितनग्ना

37

पयिपेषु च्व्यर्थेषूपपदेषु कृञः करोतेः ख्युन् प्रत्ययः स्यात् आढ्यमात्वं कुर्वेत्यनेनाढ्यंकरणं सुभगं
करणं स्थूलंकरणं पलितंकरणं नग्नंकरणं अंधंकरणं प्रियंकरणं भुवः खिष्णुखुकञौ क
र्तरि आढ्यादिषु च्व्यर्थेषूपपदेषु भवतेर्धातोः स्तः अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः आढ्यंभा
वुकः आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च विचः नाम्न्युपपदे आदंताद्धातोरेते प्रत्यया भवंति सुदामा अश्वत्था
मा ईदृश्य्रदृश्य्रदंताटोकितिदोसोमाश्यामिभवति धाब्ध्योवा अपिहाथामागैहाकपिवतोनामी
कितिहस्वक्विपिवानतकापिसपीवाझ्नतपीवाअनादंतादपि सकमोऽयसस्पपिति कितिन
क्प्रातरित्वा वनिपि जमस्पातंविजावा ओणा अवावापारंपश्यतीतिपारदृश्वा राजानं यो
पयति राजयुध्वा सत्वा पीवा पीवा क्विप् धातोः कर्मकृत मोतो धातोः जमांतस्योपधाया
दीर्घो भवति क्वौ कसादौ क्ङिति प्रशान् अग्निचित् सोमसुत् सोमपाः सर्वदृक् दिशातोतिरिक
क्विपि वा विसृक्कायत स्तकटप्रग्रुप्रीणादीनां संप्रसारणं च वा क्ङिति कमेकौनमे वव्र
स्यशोवस्यऊः तत्वप्राट् तत्वप्राणौ ग्रायतस्तः कटप्रूः जूः श्रीः ध्यायतेः क्विपि क्वापि वा श्रं सप्रसारणं
स्थीः गमादीनां जमस्य लोपः क्विपि क्वापि वा अंगगतपरीततसंयतसत्तत् ऊङ्वक्षग्रेगूः
ग्रग्रभूः द्युतिगामिजुहोतीनां क्विपि द्वित्वं दिद्युत् जगत् जुहोतेर्दीर्घः जुहूः पदांतस्यानितेनस
तालंडपमर्त्यस्यात्रिमिमानश्रामाणोहेप्राणामित्राणीप्राणान्निमित्रघीः प्राशासः क्वावुपधाया २१

इत्वे आशीः गीः पूः इस्मन्नक्विप्सु छादेर्ह्रस्वः इत्यनेन ह्रस्वत्वे उपच्छत् अतसूः ततक्लोलोपः
मूः मुरौ पूः पुरौ पुरः उरूः क्वौ सोनादेशश्च कामदुघा दृशोटक्सकौ चोपमाने कार्ये उपमाने
कर्मण्युपपदे दृशोटक्सकौ वा नक्विप् आसर्वादेः पञ्चपरेषु सर्वादेर्दीर्घत्वं अन्यादृशः अन्यादृक्षः
अन्यादृक् तादृशः तादृक्षः तादृक् किमिदमः कीषौ दृक्दृशदृक्षेषु कीदृशः ईदृशः भवाद्
शः यादृक् अदसोऽमुः अदसोऽमुः स्यात् दृक्दृशदृक्षेषु अमूदृशः मादृशः त्वादृशः अस्माद्
शः युष्मादृशः णिनिर्व्रतीते धातोर्व्रतीते शीले च णिनिः अग्निष्टोमेनायाक्षीत् अग्निष्टोमयाजी
पित्रव्ययाती उष्णभोजी व्रते च स्थंडिलशायी क्विप् च विप्रः धातोर्व्रतीते शीले चैते ब्रह्महा भ्रू
णहा वृत्रहा सुकृत् कर्मकृत् पापकृत् अग्निचित् सोमसुत् ग्रावस्त्वा सहस्मिन्जनेः सरोजं संस्कारजः अ
जाग्रजः द्विपः द्विजः परितः खातापरिखा कृतकवत् धातोर्व्रतीते काले भूते क्तः क्तौ भावकार्य
योः स्नातं कृतः कटः विष्णुर्विश्वं कृतवान् गत्यर्थादकर्मकात् कर्तरि क्तः भावकर्मणोरपि
गंगां गतः स्थितः जग्मान् अस्यामपि कसेदीर्घः क्षीवा घातः दांतः स्निग्धशीङ् स्थास्वसजनरुहजीर्य
तिभ्यः आसीना मासिष्टः शेषमपि कर्तरि क्तः शयितः स्वर्गं अधिष्ठितः हरिमुपासितः हरि
दिनमुपोषितः नमनुजातः वृषभमारूढः जगदनुजीर्णः क्तो वा सेट् उदुपधात् सेट् क्तो वा कित्
द्योतितः द्युतितः प्रमोदितः साधुः धीङ् स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषिधृषः पूङः सेट् क्तः कृतवत् कितौ

वे॰
उ॰
३८ 38

न शायितः शायितवान् प्रस्वेदितवान् मृषस्तांतो मर्षितः मर्षितवान् पूङो वा कितत्वं स्यात्
पवितः पूतः पवितवान् पूतवान् क्तिः उवर्णांतात् रवर्णांतात् श्रिश्रिभ्यां च परस्य कितत्व
स्याट् उत भूतः श्रुतः श्रितः स्यपते संप्रसारणं स्यादीचेः सूतः वेञोरुत्वः उतं प्यादीदितः प्यादीन
ईदितस्य क्तक्तवतोर्नेट् जीतांतक्तवर्तमानेपि जीतो यातः तो मतिबुद्धिपूजार्थाच्च वर्तमानेपि
नेकः दस्य तस्य नोदः परदकारात् परस्य कितत्वस्य ककारस्य नत्वं दकारस्य च भिन्नेः भावेकर्तरि वा दितः
क्तक्तवतोरिडा वा मेदितः प्राक्तेः क्तः शस्वेदितः स्विन्नस्वेदितः श्वेतोनत्तुः कितितकारे जस्य रः
रेफात् कितस्य तस्य नत्वं विकीर्णः जीर्णः जीर्णः ल्वादयो दितश्च ल्वादेर्वादितस्य धातोः कितस्त
स्यनो भवति लूनः लूनवान् गीनवान् जीनः मीनः प्यायः पीतिकितिपीनः भुज्नो भुग्नः ओहाक
हीनः सूनः सूनवान् इनः उद्दीनः दीनः लीनः वीणः धीनः ज्ञीनः दुग्वोदीर्घश्च दूनः गूनः त्वि
योदीर्घस्तत्रिक्तक्तवतोर्नत्वं च स्तीर्णः स्तीर्णवान् कर्तरि किं त्रिति तं यलसंयोगादेरादंतात्कित
स्तस्य नत्वं द्राणः स्नानः ग्लानः नुदविदोंदत्राघ्राह्रीभ्यो वा नातः त्राणः त्रातः घ्राणः ह्री
तः ह्रीणः नुन्नः नुत्तः विद्विचारणो विन्नः वित्तः उंदी क्लेदने उत्तः उन्नः निर्वाणोमनिर्वातादौ
निर्वातस्तत्र गते निलेदोटदिह्रीड्त्स्यस्य अकिति तकारे पेन तपितः दत्तः दत्तवान् स्वांतो वा
स्व शांता उपसर्गाद् उत्तरस्य दाडुरुप्यस्य तो वा किति तकारे न तपितः प्रत्तः अवत्तः अवदत्तः ताम्यं ३८

नोपसर्गस्य दीर्घोरादेशोतकारेस्तु तेनीते यानोह्लिकितितेनिह्रितः ध्याख्यापॄमूर्छिमदीभ्योन
नत्वं ध्यातः ख्यातः पूर्तः मूर्तः मत्तः घञ्जृछेउभेउङ्केढङ्खेवितः केनुहूतः उदितः उम्रः वस
नित्वयोरिटक्तात्क्तवतुनोऽपित तपितम्मः क्षिविहितः क्तक्तवतोर्नेट्योवस्थेदनेघूक
णः ग्येवेपूनायामिट्ग्येविनसमक्तः जातः पचोवः क्तक्तवतोस्तस्य वः पक्वः पक्ववान् क्षायोमः
क्षामः क्षामवान् प्रस्त्यः संप्रसारणं कितितस्य मोवा प्रस्तीमः प्रस्तीतः शुषेकः शुष्कः शुष्कवान्
स्फायः स्फीतिकितिस्फीतः ध्येट् पीने गीते दोरिते सोसिते पीते सेटोः क्तक्तवतोर्वनिलोपचोरि
तः चोरितवान् पाचितः ऋष्णोतेर्नेट् ऋष्णातः श्वस्यकाटिंस्यस्पर्शे चार्थेश्येडः संप्रसारणं कितत्त
स्यनत्वंवनतस्पर्शेशीनेश्रूतेशीते जलं ग्येवेः कितत्तस्यनत्वं नत्वपादाने समक्तः ग्येव्रुगातिपूज
नयोः ग्रन्थ्य उदक्तं उदकं कूपात् दिवोऽविजिगीषायां द्यूनः विजिगीषायां तद्यूतं ग्रनुपस
र्गात्फुल्लक्षीव कृशोल्लाघाल्लिपात्येते फुल्लः फुल्लवान् क्षीवृमदे क्षीवः कृशस्तनुः लाघृशोषण
लमर्थयोः उल्लाघो नीरोगः उपसर्गात्तु वक्रफुल्लोवतउत्तिकितिप्रफुल्लितः प्रक्षीवितः प्रकृशि
तः प्रोल्लाघितः उत्फुल्लसंफुल्लौ च वित्तो भोगप्रत्यययोः विन्दतेर्वित्तः श्रमपः श्रम्यत्र वित्रेभि
त्तं शकलं भिन्नमन्यत् ऋणमाधमर्ण्ये ऋतमन्यत् तवधस्तां धांतलग्नम्लिराविविरिधफोटवाढा
लिमेषमनस्तमः सक्तादिस्पष्टस्वान्तादयाः सभ्रूयोषत्वधः सेधः स्वान्तेमनः धान्तेतमः लग्नेसक्ते

चं ३ १५

39

म्लिष्टविसष्टविरि ब्धः स्वरः फांटमनायाससाध्यः कषायविशेषः वाहृप्रयत्ने वाढंभृशं प्रमत्त
क्षुभितं स्वनितं ध्वनितं लगितं म्लेछितं विरेभितं फाणितं वाहितं धृष्टविशस्तावविनये धृष्टः विश
स्तः अन्यत्र धर्षितः विशसितः दृढः दृह दृहि वृद्धौ स्थूलबलयोः दृढः दृहितः दृंहितोऽन्यः वृह वृहि
वृद्धौ प्रभौ परिवृढः परिवृहितः परिवृंहितोऽन्यः कृच्छ्रगहनयोः काष्टः कष्टो मोहः कष्टं शास्त्रं काषि
तमन्यत् घुषिरविशब्दने घुष्टः विशब्दनेषु घुष्टा रज्जुः अविशब्दने किं घुषितं वाक्यं अभ्यर्णो माविदूर्ये
अभ्यर्दितमन्यत् तौ हविषोः पाके शृतं श्रपितं क्षीरं श्रपितं वा दान्तशान्तयोर्वा निपात्यते दान्तः दमि
तः शान्तः शमितः पूरी आप्यायने पूर्णः पूरितः दस्तः दासितः स्पष्टः स्पाशितः छद अपवारणे छन्नः
छादितः ज्ञप्तः ज्ञपितः रुषितः रुष्टः अभ्यान्तः अभ्यमितः तूर्णः त्वरितः संघुष्टः संघुषितः आस्वान्तः आस्व
नितः हृष्टः हृषितः अपचितः अपचायितः प्यानः पीनः स्फातीस्त्वे स्फादेः स्वाकितितेषु स्फुनः ति
नदीभ्यां स्त्याने समस्पर्षकौ शल्येति स्त्यानः नदीमः स्थैर्ये यतिभक्तणाद्यर्थेभ्यः ॥ पिकरणोः पिक्कः
मक्षेदस्यासितमिदंमिदं याने रमापतेः भक्तमेतदनेतस्येत्सूत्रगोप्यादि दत्तवः १ जीर्णेनेतत्न
रतन्नरंतौ क्तवकाणौ णवेवत पानोरतीते काले पतौ भवतः तौ यथाक्रमेण वेवत् तद्विनेवक्तृ
वान् वक्तृषः वक्तवसौ च क्तकाणाः वभज्जान् जनाश्रूवान् हि वेभने क स्वरादादेतात् वसंख्य वसावि
दृत्तासस्मात् गमहनविदविशदृशां वा बभूविवान् भवोवक बभूवुषः प्रादिवान् वसोर्वेदस्मा १५

वः ग्राइवः ग्राविवान् ददरिदिवान् ददिवान् जतिवान् जग्मिवान् जगन्वान् जग्मुषः जघ्निवान् ज
घन्वान् जघ्नुषः विविवान् विविद्वान् विविदुष विविशिवान् विविश्वान् ददर्शिवान् ददृश्वान् दद
शुषः इणाकिनिणाशैषुवेस्पदीचेः ईयिवान् ईयुषः सेदिवान् ऊषिवान् ऊषुषः शशृवान् श
शृवुषः शानशानौनिमेवतक्रियायांपचलास्तेपठन्तिष्ठतिगायन् गच्छतिसुगाः नः पचमा
नः पठतिमन्वानः क्रूणापीयमानः सोमोभवतादीयमानोगौः ग्रासेरानः ईः ग्रासीनः चाहो
घोः शान ग्रवर्णान्नामरस्यशानवा तमईकारो वेईयिपचनदत् नदनीनदंतीकुलेस्त्री वाग्रण्यघो
रात्रित्वं ग्रप्रत्ययप्रत्ययसंवेपिनोग्रवर्णान्नान्परस्यशानवेमनिमोकारेईपिचभवनभवं
नीदीव्यन्तदीव्यंतीददनददतविदेवोवसः वेतेः परस्यशानवीवसादेशः विद्वान् वदन् मान्
पाकोशेमाजीवनलतणहेतोः क्रियायाः शयानाः भुंजानेयवनाः सजंपतिपलेसजंयन्वस
तिभविष्यतिस्यपृशानशानपरः करिष्यन्करिष्यमाणः नाच्छीस्यवयोवचनशक्तिषान स
भुंजानः कवचंविभ्राणः शत्रून्निघ्नानशत्रुंहननेसमर्थः ईडः यायीरक्षिणिकतरिशान् ग्र
धीयनपावयन् द्विषः शानद्विषन् ग्रर्हस्ताग्रयोग्रर्हन्शीलेतन् कटंकर्ताहर्तानेता इक्षस्तक्र
शीलेप्रलेकरिष्णुः निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः निभुलोनेट् गुणोस्तोजिष्णुः भूष्णुः ग्रास्तुः यस्नुः
गृध्नुः धृष्णुः क्षिप्नु घाकोकणशीलेः घेघाकउकणप्रत्ययाभवंतिजल्पाकः भिक्षाकः कुट्

वे ३. ५.

40

ण्टे जल्पाकः लुण्ठ चौर्ये लुण्टाकः वराकः भिक्षयोर्वायां संज्ञानाशमभितिष्ठउः भित्तुः श्राशंसुः
विकीर्षुः लाषुकः पातुकः पादुकः स्थायुकः भावुकः वृषसेचने वार्षुकः घातुकः कामुकः
गामुकः घातुकः प्रूर्वं घोरातः पूजन्हिंसायो शभिवादने घारुकः वेदारुः स्पृहिगृहिपतिद
यिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्योऽलुच् स्पृहयालुः गृहयालुः पतयालुः दयालुः निद्रालुः तद्रोनो
नत्वं निपात्यते तन्द्रालुः श्रद्धालुः शयालुः शमादिभ्यो घिनुण शमी तमी श्रमी भ्रमी क्षमी क्ल
मी दमी मी तस्य सेटोन वृद्धिः प्रमादी च जोक गो वितिच कार ज कारयोः ककार गकारौ विति
संपर्की संसर्गी योगी विवेकी त्यागी रागी भोगी विकाषी भाषपरिभाषणे विभाषी विलासी
प्रलापी प्रसारी प्रमाथी प्रवासी निंदादेर्वुञ् निंदकः हिंसकः परिक्षेपकः परिवादकः चलनश
ब्दार्थादकर्मकाद्युः चलनः चोपनः कंपनः शब्दनः रवणः अकर्मकात्किं पठिता विद्या अनुद
त्तेतादेरकर्मकात्वर्तनः अनुदात्तेतः किं भविता हलादेः किं रायिता अकर्मकात्किं वसि
ता वस्त्रम् क्रुधादेश्च युच् गत्यर्थेभ्यश्च जवनः सरणः गर्हणः क्रोधनः रोषणः मंडनः भूषणः ज्या
देरिनिः जयी प्रजवी दरी क्षयी आदृतः पादृतः सृघस्यदः कमरः सृमरः घस्मरः अद्मरः भ
ञ्जभासमिदो घुरः भंगुरः भासुरः मेदुरः विदिभिदिच्छिदेः कुरः विदुरः भिदुरः छिदुरः इणनशजिसृ
तिभ्यः क्वरः इत्वरः नश्वरः जित्वरः सृत्वरः गमेर्लोपश्च गत्वरः मागातेर्ककः जागरूकः यङः ऊ ५.

कः धनंजयदेशावदेभ्योयगंतेभ्योऽकशीलेलकऊकेसतियङ्गेलूकयापनूकः नेजपूकः
देदपूकः वावदूकः भियः क्रुक्रुकलूकः भीरुः भीरुकः भीलुकः नमादेरः नम्रः कंपः
स्मेरः नञपूर्वोजसेक्रियासातत्ये अजस्रं कम्रः हीस्रः दीप्रः विंदुरिछुरतौ निपात्यौवेत्ति नत्
श्चेलोविंदुः इछतीतीछुः स्वपितृषिधृषेनेजिङ्. स्वप्नक् तृष्णक् धृष्णक् स्थादेवरः स्थावरः
ईश्वरः भास्वरः पेस्वरः कस्वरः आदृतः किर्द्वित्वं भूतेश्चादेर्लात् देलाजलिगामिनमिभ्यः सासहि
वावहि वावलिपापतिभ्यः किः प्रत्ययोभूते धोलेधातोश्च द्वित्वंकि लिद्वाच्यः रामः सोमंपपि
रीत्ये ददिर्गाश्च किरङ्नंतेयानकान् वत्रिराजक्रिः पौंडरीके महाद्विजान ॐ जज्ञिः नेमिः जग्मिः
सासहिः वावहिः वावलिः पापतिः कादेरणा कारुः वातीति वायुः पायुः जायुः मिनोतिमायुः
गोमायुः स्वादुः साधुः आशुः दीर्यतेइतिदारुः सानुः जनेर्जुण जानुः चारुः चटगतौ चाटुः कि
शृणातीति किंशारुः जरामेतिजरायुः योरस्यलः तरंमनेनवर्णोइतितालः शालः कृकेवचः
कृष्ट कृकेनगलेन वक्तिकृकवाकुः स्वादेरुः श्रियंतेस्मिन्मरुः भरुः शायुः तरुः वरुः त्सरुः
तनुः धनुः मधुः ज्याशुः करुः वरुः शृणातिशारुः स्वरुः त्रपुः श्मश्रुः वसुः हनुः वभ्रुः मनुः वि
रिश्चवयवे विरुः स्यंदेः संप्रसारणंपश्च सिंधुः उंदेरिच्चादेः उनत्तीन्दुः स्कंदेसलोपश्च कंदुः स
जेरमसलोपश्च रज्जुः फलेर्गुक् फल्गुः पादेपदिः पादयतीतिपद्गुः मनेर्हः मधुः जनेस्तुः जा

वं उ ५१

41

पते जतुः वलेर्गुक् वल्गुः नमेर्नाकिः नम्यते ऽनेनेति नाकुः शपतेः क्रुः सर्वत्र शिशुः पाशोर्दीर्घश्च पशुः
बभ्रुः चाद्रम्यो ऽपि चक्रुः जत्रुः पशुः अयत्रुः विघ्रुः कुशो ऽङ्कुरः ककुरः गुरुः पोरस्येत्व अनिष्टं रप
तीति रिपुः सनि टस्थि कम्पमिषुः शीवायाम् निपरिषत् कपुकः दीर्घेह्रकारश्च ज्यजेति गुणान्
जुः सर्वान् विशेषेणापश्यतीति पशुः केतुः स्पृशः पांशुः वांयते वाकः प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसार
णं सलोपश्च पृथुः मृदुः संकादेः कुः भजति तपसा भृगुः लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च लघुः बालम्
ललम्बुः गुली नाबाल स्यरः रघुः अंगतेर्नलोपश्च ऊरुः महतिह्रस्वश्च उरुः महत् श्राउ परयोः
त्वनि श्रूभ्यां शिच्चश्रावत्वनी स्यात् त्वः पुरोः शश्च शतमयाद्वतीतिशतद्रुः मृगधादयो निपात्याः म
ङ्गयतीति मद्गुः पञ्च ली लेगुः मन्थादेरुरः मन्दुरा मथुरा वत्सरः संकरः मद्गुरादयो निपात्याः
मायतीति मद्गुरः कर्बुरः वंधुरः वंभुरः कुक्कुरः कुकुरः चसरः मसरः धागवशोर्ग्रामो ऽपि इतिश्रा
स्पर्शे स्वपरः अतिमवोरिषत् अविषः महिषः अमेर्दीर्घश्च आमिषं रुहेर्वृद्धिरोहिषः किलेर्बुक्
किल्बिषम् मन्दादेः किरः मन्दिरा मदिरः मुदिरम् तिमिरः मिहिरम् रुधिरः रुधिरम् वधिरः श
षिरम् अजिरादयो निपात्याः अजिरम् शाशाति शिशिरम् श्रथ्यमानत्वे शिथिलं स्थिरम् स्फा
योस्फिरम् स्थविरः खदिरः शीङः शिविरम् सलगतौ सलिलं अनिलः महिला कोकिलः
कुटिलः कम् कपिलः मच्यंते रिपवो मिथिला कुबेरादयो ऽपि कुबेरः कल्वराणि कपोतः भातेर्डव धा

न्नः भवान् किशोरादयः किंशृणातीति किशोरः कवारः चकोरः कपि कपोलः मीनतिरेवः मधुरः

सेरेः संप्रसारणं सिंदूरम् स्यादेस्नः सिनोतिसेतः नेतः समृः पातः क्रोष्टा श्वेतस्तक् मतः मेतः

जेतः वापकिः केतः वस्तः श्रगारेणान् वास्तः कृञः क्रतः क्रतः जीवेपतक्रोडादिभ्य जैवात

कः कृषादेतः कष्टं लजेर्वयपने लञ्जं वहोपश्च वपुः कषेक्रुश्च कक्षुः कान्तादयः कामः पारः

प्रलाम्रुः कशोरु हविशाददूः ग्रन्थादयः गृहुः जनेवृक् जंतुः ककेंदयालोतिककेंधुः हिंपिंपेंपेंस

तिहिंपिहः मशोकति मकल गकत गिरतेकतिमट गमेत चटेकलः चटलम् स्फुटेरिति हरित

रोहित् पुषरतिसोचो पातः योषित् नाडेर्जिलक नडित् घामेढः शाठः कमाटेवठः कमठः जर

ठः रमेहेंहिः रामठम् घामेः ठः शाठः कणोहः कणठः वृषलोदयः कलप्रत्ययान्ता निपात्याः

वृषलः शापुशावलम् पलगतौ पललम् सरलः तरलः कम् केवलम् मुसलं मुसलम् लागि

लांगलम् कुड्मलम् कुञ्मलम् कमलम् कोमलम् मजेष्टिलोपः मुमलम् चुप चपलम्

शाकलम् शामलम् बगलः जमोताटुः दराडः ‥ ‥ एवाः कवर्गादिभ्यः कित्व गृहः गृहू

गतौ गुडः भ्रमुकेशादेव स्यादेरालट् स्यालं स्थाली पतिचंडिभ्यामालञ् पातालम् चण्डिको

पे चण्डालः लमादिभ्यः कालः तमालः विशालः विडग्राक्रोशे विडालः मृणालि हिंसायाम् म

णालं कुलसंस्याने कुलालः कपालम् पलालः पतादिभ्यो गः पतगः तरंगः लवंगः विडंगः

कित् विहङ्गः मृदङ्गः गमादेः गः गङ्गाद्यागः खेटभेदने खड्गः भृङ्गादयः भृङ्गः शृङ्गः शार्ङ्गः मृग ः
मुद्गः शार्ङ्गाद्योः विभ्रवान्ताः भृङ्गारत् हृणातेः हन् अजिननिद्यज्ञिभ्यो रिन् यन् तन्वेः तन्
यन् इण् पतन् भियोः निः षुकरुक्स्थाभिषक् पुष्पसिध्यां मेदिक् षुषसोचः षुष्मत् ग्रस्मत्
स्तादेर्मः स्तोमः सोमः होमः धर्मः नेमम् भामः यामः वामः ···· नेमम् जिह्मादयः हाक
जिह्मः ग्रसग्रहने ग्रामः सीमः पाश्मसपामः धूमः उग्मम् रुक्मम् तिग्मम् हन् हिमम् भी
मः भीष्मः सूचलतादीर्घ्योः ग्रमः ग्रसेः भीष्मः ग्रथेः धिवः सम्प्रसारणं षुवचपृथिवी पृष्ठो ग्र
ग्रादेः क्तः ग्रष्ठः खटकायाम् खट्वाविषम् मर्वादिरयम् स्तादेर्वः स्तनमनेनविषमितिसर्वः
गर्वः शर्वः ग्रीवादयो निपात्याः ग्रीवालिङ्गत्वनयानिस्वाप्यादेः कन् ग्रवा ग्रषा नतारान्ता
धविताने पत्वाशतेदिवासपृथ्वीभ्योन्नट् षपसमवाये सम ग्रहन नि जहातेः ग्रहः स्वादय ः
कन्स्त्रयोन्ता निपात्याः स्वपतीनिस्वाउत्सेचने उना पुषद्दोपृषाभिद्गातो सिद्दने सी
हामहस्त्वासिङ्गाद्दनेमृह्वो मज्जनास्थिषुमज्जा ग्रथ्यपूर्वमाङ् ग्रथ्यमाश्वानर्येन विद्वेषयनीति
मातरिश्वा महद्गः महेतेचौः ग्रुगागमश्चमचवावाग्रुः कृस्यप्यामगाः करगः हरगः कृषा
देः कः कृष्णमरयः काष्ठम् ग्रवभयः उषादेस्यः ग्रोष्ठः कोष्ठः गाथा ग्रथेः षयातौ पोथः म
न्तोषित् सार्थः निशीथादयः निपोथः लोथमतिकाम सिकाम षुषसेवने पुष्पम् गृध्रम् ५२

वे
५.
५२
42

वै
उ.
५२

43

गृ‍थमशोघः स्फायादेवक स्फारम तेहृ नकम वेत्र वकम शाकः तिपः त्वड्ः वेरः उंडीउड्ः
ष्विना ष्विनः हृवः वीरः नीरम ह्विरम उत्सः शश्रम श्रमितम्पारीचेः श्राम्रः नाम्रमनिष्टाद
यः गीदि निष्टा घटश्राद्धीघवपूड्ः मातेनयेतेहृवमक्कनी क्काह्मम क्कड्ःशाहे क्करः रोदयती
तिकड्ः नीरमस्वादेः क्रः मरः हृप्रेवतो म्हः पीवः गृश्रः पूरादयः ॱॱ सोत्रम्पूरः सिसी
रम विचीरम वाविंयेः वीथम हृद्विवर्थमूयषः इंड्ः श्रागि श्रग्रमवत्रः कुवप विष्टडवसं
उग्रः निभीभेरीषाव षाकः षाक्कः गुड्ः गौरः इगा इगामाला क्कुः शि लिपिसंत्तयोः र
जकः

इति वैदिकाउत्तरार्थे समाप्तम

55

१५

(४)

नं. २२

संख्याता
सारस्वतचंद्रिका
श्लोक संख्या २७००
काकदनाद (३।।

पत्रे ७८

